Qafqaz Hümanitar və Sosial Elmlər Jurnalı

Caucasus Journal of Humanities and Social Sciences

p-ISSN: 3135-9981 e-ISSN: 3135-999X

Cild: 1 Say: 1 Nömrə: 1 Volume: 1 Issue: 1 Serial: 1
Noyabr 2026 November 2026

Naşir **Publisher**
Yaddaş Nəşriyyatı Yaddash Publishing

Nəşr olunduğu ölkə **Broadcast Country**
Azərbaycan Azerbaijan

Nəşretmə üsulu **Release Model**
Açıq giriş Open Access

Nəşr olunma aralığı **Published Period**
Jurnal ildə iki dəfə nəşr olunur. The journal is a biannual publication.

Məqsəd və əhatə dairəsi **Aim and Scope**
Jurnal orijinal tədqiqat məqalələri və yüksək keyfiyyətli kitab resenziyaları dərc edərək, hümanitar və sosial elmlər sahəsində elmi biliklərin inkişafına və beynəlxalq müstəvidə paylaşılmasına töhfə verməyi hədəf seçib.
The journal aims to contribute to the development and international sharing of scientific knowledge in the field of humanitarian and social sciences by publishing original research articles and high-quality book reviews.

Yayımlandığı dil **Publication Language**
Azərbaycan / İngilis / Türk Azerbaijani / English / Turkish

Müəllif hüquqları **Copyright**
Müəlliflər jurnalımızda dərc olunan məqalələrinin müəlliflik hüquqlarına CC-BY-NC lisenziyası əsasında sahibdirlər. Authors retain the copyright to their works published in our journal under a CC-BY-NC license.

info@qafqazjurnali.org
www.qafqazjurnali.org

Editor-in-Chief | Baş redaktor

Assoc. Prof. Kovsar Taghiyev
Azerbaijan Institute of Theology | Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0002-0541-7118

Assistant Editor | Redaktor

Assist. Prof. Dashdamir Mahmandarov
Azerbaijan Institute of Theology | Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0002-9604-4766

Editorial Assistant | Assistent

Aygul Mammadova
Murad Feyzullayev

Advisory board | Məsləhətçilər

Prof. Nasrulla Mammadov
Baku State University | Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0003-3550-3743

Prof. Dinmukhamed Kelesbayev
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University | Kazakhstan
https://orcid.org/0000-0002-4193-8121

Assoc. Prof. Mirniyaz Mursalov
Azerbaijan Institute of Theology | Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0002-3682-9510

Assoc. Prof. Mubariz Camalov
Azerbaijan Institute of Theology | Azerbaijan
https://orcid.org/0009-0005-6222-2527

Assoc. Prof. Elkhan Baylarov
Institute of Education | Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0002-6799-5511

Editorial Board | Redaksiya heyəti

Prof. Muhammed Coşkun
Marmara University | Türkiye
https://orcid.org/0000-0001-5613-2182

Assoc. Prof. Elnura Azizova
Azerbaijan Institute of Theology | Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0002-2505-1299

p-ISSN: 3135-9981
e-ISSN: 3135-999X

Assoc. Prof. Asaf Ganbarov
Azerbaijan Institute of Theology | Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0002-6082-6029

Assoc. Prof. Aladdin Malikov
Azerbaijan National Academy of Sciences | Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0001-5830-6764

Assoc. Prof. Anar Gafarov
Azerbaijan Institute of Theology | Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0002-3113-1287

Assoc. Prof. Ahmad Niyazov
Azerbaijan Institute of Theology | Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0001-8164-2184

Assoc. Prof. Ilkin Alimuradov
Azerbaijan Institute of Theology | Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0002-5051-2528

Assoc. Prof. Elvusal Mammadov
Azerbaijan National Academy of Sciences | Azerbaijan
https://orcid.org/0009-0000-7015-6535

Assoc. Prof. Saidbek Boltabayev
Karabuk University | Türkiye
https://orcid.org/0000-0002-5200-5845

Assoc. Prof. Rashad Mustafa
Azerbaijan National Academy of Sciences | Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0002-8013-2067

Assoc. Prof. Aslan Habibov
Azerbaijan National Academy of Sciences | Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0002-3016-3324

Assist. Prof. Sabuhi Shahavatov
Yalova University | Türkiye
https://orcid.org/0000-0002-9739-7096

Assist. Prof. Gadir Safarov
Azerbaijan National Academy of Sciences | Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0002-8976-1986

Assist. Prof. Islam Musayev
Kastamonu University | Türkiye
https://orcid.org/0000-0003-3111-2227

CONTENTS | MÜNDƏRİCAT

Irada Taghiyeva
Social and Economic Life in Azerbaijan under Tsarist Rule:
Demographic, Rural, and Urban Perspectives (1840–1917)……..……5-22

Aliya Mursalova
The impact of new religious movements on the family institution
in an increasingly globalized world……...23-37

Sevinc Sadıqova
Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü və inkişafının tarixi-linqvistik aspektləri…… 39-50

Asaf Ganbarov
Religiosity in a post-soviet rural community: belief, religious practice, and religious
knowledge……..……..…..51-70

Aidə Abdullayeva
İşgüzar kommunikasiya mühitində özünütəqdimatın linqvistik və etik əsasları…..…..…..51-82

Fidan Yusifova
Çoxmənalılığın yaranma mexanizmləri və dilin semantik inkişafında rolu……..…..…..…..53-92

Caucasus Journal of Humanities and Social Sciences

Qafqaz Hümanitar və Sosial Elmlər Jurnalı

p-ISSN: 3135-9981 e-ISSN: 3135-999X

November 2026; volume: 1; issue: 1; serial: 1 Noyabr 2026; cild: 1; say: 1; nömrə: 1

SOCIAL AND ECONOMIC LIFE IN AZERBAIJAN UNDER TSARIST RULE: DEMOGRAPHIC, RURAL, AND URBAN PERSPECTIVES (1840–1917)

https://doi.org/10.69043/ep19ww72

Irada TAGHIYEVA

Assist. Prof. Azerbaijan Institute of Theology, Department of Religious Studies
f.f.d. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, Dinşünaslıq kafedrası

Baku | Azerbaijan
iradatagiyeva@ait.edu.az
https://orcid.org/0009-0002-0115-2017

Research article **Araşdırma əqaləsi**

Date of Submission: 26.06.2026
Date of Acceptance: 16.07.2026
Date of Publication: 20.11.2026
Plagiarism Checks: Yes
Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.
Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Müraciət tarixi: 26.06.2026
Qəbul tarixi: 16.07.2026
Nəşr tarixi: 20.11.2026
Plagiat yoxlaması: Bəli
Maraqların toqquşması: Bildirilməyib.

Etik bəyan: Bu çalışmanın ərsəyə gəlməsi prosesində elmi və etik prinsiplərə riayət olunduğu və istifadə olunan bütün mənbələrin ədəbiyyat bölməsində göstərildiyi müəllif (lər) tərəfindən bəyan olunmuşdur.

Müəllif hüquqları: Müəlliflər jurnalımızda dərc olunan məqalələrinin müəlliflik hüquqlarına CC-BY-NC 4.0. lisenziyası əsasında sahibdirlər.

Citation/İstinad: Taghiyeva, I. (2026). Social and Economic Life in Azerbaijan under Tsarist Rule: Demographic, Rural, and Urban Perspectives (1840–1917). *Caucasus Journal of Humanities and Social Sciences*, 1(1), 05-22. https://doi.org/10.69043/ep19ww72

Social and economic life in azerbaijan under tsarist rule: demographic, rural, and urban perspectives (1840–1917)

Abstract: This study employs the historical research method and is based on a qualitative, descriptive, and comparative analysis of archival documents, statistical data, and relevant scholarly literature to examine Azerbaijan's demographic development, rural society, and urbanization during the Russian imperial period (1840–1917). The study analyzes demographic developments, rural social structures, and urbanization processes that shaped Azerbaijani society during this period. The research demonstrates that Russian colonial policies, agrarian reforms, industrialization, and migration significantly altered the region's demographic composition and socio-economic relations.

The study reveals that Azerbaijan experienced considerable population growth during the nineteenth century, although wars, epidemics, forced migrations, and political conflicts continuously affected demographic stability. The population remained ethnically and religiously diverse, with Muslims constituting the majority. Religion continued to play a central role in social life despite Tsarist efforts to reduce the influence of Islamic institutions through educational, judicial, and administrative reforms.

In rural areas, agriculture remained the dominant economic activity, and most people lived in villages. Although the abolition of serfdom and agrarian reforms formally improved the legal status of peasants, they failed to resolve fundamental problems related to land ownership, taxation, and economic dependency. Consequently, many peasants faced poverty and were forced to migrate to urban centers.

The article also highlights the rapid urban growth stimulated by the expansion of the oil industry, particularly in Baku. Industrialization fostered the emergence of new social classes, including workers, entrepreneurs, and intellectuals. However, economic progress was accompanied by severe social inequalities, poor working conditions, and inadequate public services.

The study concludes that the period marked a significant transition from traditional feudal structures to capitalist economic relations and laid the foundations for the modernization of Azerbaijani society in the twentieth century. By integrating demographic change, rural social structures, and urbanization within a single analytical framework, the article contributes to the existing literature by providing a comprehensive interpretation of Azerbaijan's socio-economic transformation under Tsarist Russian rule and offers a basis for future comparative studies on the South Caucasus.

Keywords: Azerbaijan, Tsarist Russia, demographic change, rural society, urbanization, industrialization, agrarian reform, social history.

Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda sosial və iqtisadi həyat: demoqrafik inkişaf, kənd cəmiyyəti və şəhərləşmə prizmasından (1840–1917)

Xülasə: Bu məqalədə 1840–1917-ci illərdə Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibində olduğu dövrdə baş vermiş əsas sosial və iqtisadi dəyişikliklər araşdırılır. Bu tədqiqat tarixi tədqiqat metoduna əsaslanır və arxiv sənədləri, statistik materiallar və mövzu üzrə elmi ədəbiyyatın keyfiyyət (qualitative), müqayisəli və təsviri təhlili əsasında hazırlanmışdır. Tədqiqatda Azərbaycanın demoqrafik inkişafı, kənd cəmiyyətinin quruluşu və şəhərləşmə prosesləri təhlil edilir. Araşdırma göstərir ki, Rusiyanın müstəmləkə siyasəti, aqrar islahatlar, sənayeləşmə və miqrasiya prosesləri ölkənin əhali strukturuna və sosial-iqtisadi münasibətlərinə ciddi təsir göstərmişdir.

Tədqiqat nəticələrinə görə, XIX əsrdə Azərbaycanda əhali artımı müşahidə olunsa da, müharibələr, epidemiyalar, məcburi köçürmələr və siyasi qarşıdurmalar demoqrafik vəziyyətə mənfi təsir göstərmişdir. Əhali etnik və dini baxımdan rəngarəng olmuş, müsəlmanlar əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil etmişdir. Çar hakimiyyətinin təhsil, məhkəmə və idarəetmə sahələrində həyata keçirdiyi tədbirlərə baxmayaraq, din və dini institutlar cəmiyyət üzərində mühüm təsirini qoruyub saxlamışdır.

Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın əsas sahəsi olaraq qalmış və əhalinin böyük hissəsi kəndlərdə yaşamışdır. Təhkimçiliyin ləğvi və aqrar islahatlar kəndlilərin hüquqi vəziyyətini müəyyən qədər dəyişdirsə də, torpaq mülkiyyəti, ağır vergi yükü və iqtisadi asılılıq kimi problemləri aradan qaldıra bilməmişdir. Nəticədə çoxsaylı kəndlilər yoxsulluq şəraitində yaşayaraq iş axtarmaq məqsədilə şəhərlərə köç etmişlər.

Məqalədə neft sənayesinin inkişafı nəticəsində, xüsusilə Bakıda sürətlənən şəhərləşmə prosesi də təhlil edilir. Sənayeləşmə yeni sosial təbəqələrin – fəhlələrin, sahibkarların və ziyalıların formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bununla yanaşı, uzun iş saatları, aşağı əməkhaqqı, zəif sosial təminat və qeyri-kafi şəhər infrastrukturu kimi problemlər davam etmişdir. Nəticə etibarilə, bu dövr Azərbaycanın ənənəvi feodal münasibətlərindən kapitalist iqtisadi sistemə keçid mərhələsi olmuş və ölkənin gələcək modernləşmə proseslərinin əsasını təşkil etmişdir. Demoqrafik inkişaf, kənd cəmiyyəti və şəhərləşmə proseslərini vahid analitik çərçivədə birgə təhlil etməklə məqalə mövcud elmi ədəbiyyata Azərbaycanın Çar Rusiyası hakimiyyəti dövründə keçirdiyi sosial-iqtisadi transformasiyanın daha bütöv və sistemli şərhini təqdim etməklə töhfə verir, eyni zamanda Cənubi Qafqaz üzrə gələcək müqayisəli tədqiqatlar üçün nəzəri əsas yaradır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Çar Rusiyası, demoqrafik dəyişikliklər, kənd cəmiyyəti, şəhərləşmə, sənayeləşmə, aqrar islahatlar, sosial tarix.

Introduction

From the mid-nineteenth century to the early twentieth century, Azerbaijan underwent significant political, economic, and social transformations as part of the Russian Empire. The consolidation of Russian rule in the South Caucasus led to profound changes in the region's administrative system, land relations, demographic structure, and economic life. In particular, the development of capitalist relations within the empire, the implementation of agrarian reforms, and the process of industrialization during the second half of the nineteenth century affected various segments of Azerbaijani society in different ways.

During this period, the population of Azerbaijan was characterized by considerable ethnic and religious diversity. The Russo-Persian and Russo-Ottoman wars, resettlement policies, economic migration, and natural population growth all contributed to significant changes in both the size and composition of the population. At the same time, religion continued to exert a strong influence on social relations, and Muslim clergy and religious institutions largely maintained their authority among the local population. However, the policies implemented by the Tsarist administration in the fields of education, law, and governance were aimed at limiting the influence of religious and traditional institutions.

Throughout the nineteenth century, agriculture remained the foundation of Azerbaijan's economy. Since the majority of the population lived in rural areas, agrarian relations constituted one of the principal factors shaping the social structure of society. Although peasant reforms formally sought to abolish serfdom, they failed to bring about fundamental changes in landownership patterns and systems of economic dependency. As a result, a substantial portion of the rural population continued to live under conditions marked by heavy taxation, limited access to land, and persistent social inequality.

On the other hand, the rapid development of the oil industry, particularly from the late nineteenth century onward, stimulated the emergence of new social and economic relations in Azerbaijani cities. Baku, in particular, experienced rapid population growth, the establishment of new industrial enterprises, the expansion of the working class, and an accelerated process of urbanization. Nevertheless, the development of urban social infrastructure lagged behind the pace of industrial growth, while harsh working conditions and inadequate social welfare mechanisms continued to characterize urban life.

The aim of this article is to examine the main features of social and economic life in Azerbaijan between 1840 and 1917 through the perspectives of demographic change, rural society, and urban development. Drawing upon archival documents, statistical records, and relevant scholarly literature, the study seeks to identify the

nature and consequences of the structural transformations that took place in Azerbaijani society during the period of Tsarist rule.

A. Demographic and Religious Structure

The wars between the Russian Empire and Iran, as well as between Russia and the Ottoman Empire during the nineteenth century, had significant socio-economic consequences for the Caucasus region. These conflicts led to high levels of mortality, captivity, and both forced and voluntary migration, which in turn caused noticeable changes in the local population structure. For instance, prior to the Russian occupation, approximately 10,000 families lived in Karabakh; however, by 1812 this number had declined to around 3,000 families (Bunyadov & Yusifov, 1994, pp. 581–582; Verdiyeva, 1999, pp. 45–50).

In addition to military conflicts, unfavorable socio-economic conditions constituted a major factor limiting population growth. Natural disasters and epidemic diseases also contributed to increased mortality rates (Huseynov et al., 1964, p. 271).

According to 1854 statistical data, the population of the region amounted to 504,098, showing an increase of 8,006 compared to the previous year (Azerbaijan State Historical Archive [ADTA], Fond 45, List 2, File 39, pp. 75–77, 131). By 1860, the population had risen significantly to 760,987 due to a higher birth rate than mortality and the incorporation of the Quba district into the province (ADTA, Fond 45, List 2, File 77a, pp. 1–2).

During the late nineteenth century, further population growth was driven by the expansion of the oil industry, which stimulated labor migration and intensified population mobility policies.[1] By 1897, the total population of the region (including Nakhchivan but excluding Zaqatala) reached 1,805,738 individuals (Verdiyeva, 1999, p. 254; Huseynov et al., 1964, p. 270).

The population of Azerbaijan was ethnically diverse. According to the 1897 census, in the Baku governorate (total population 826,806), the ethnic composition included 486,500 Turks, 77,700 Russians, 63,000 Caucasian highlanders (including Abkhazians, Circassians, Lezgins, etc.), 52,200 Armenians, 8,200 Jews, 1,700 Georgi-

[1]According to the 1894 statistics, the population of Baku alone had reached 113,391, including 63,717 men and 49,674 women. Of this population, 45,338 were Muslims, 33,612 Armenian-Gregorians, 28,028 Orthodox Christians, 3,282 Lutherans, 1,375 Catholics, and 662 Jews (Azerbaijan State Historical Archive [ADTA], Fond 311, List 1, File 27, p. 56).

ans, and 1,400 representatives of other ethnic groups (Verdiyeva, 1999, p. 254; Huseynov et al., 1964, p. 270).

In 1912, the population of Elizavetpol reached 878,185 inhabitants, of whom 553,848 were Muslims and 293,632 were Armenians (ADTA, Fond 311, List 1, File 61, p. 98). According to the 1917 statistics, Muslims—predominantly Turks—constituted 68.2% of the population of Azerbaijan, while Armenians accounted for 21.4%, Russians for 7.5%, Georgians for 0.5%, and other ethnic groups for 2.3% (ADTA, Fond 524, List 1, File 67, pp. 8–9).

An examination of demographic changes in Azerbaijan between 1886 and 1920 demonstrates a fluctuating pattern. Although the population increased by approximately 353,000 between 1886 and 1913, a decline of nearly 481,000 was recorded between 1913 and 1920. This dramatic decrease has generally been associated with the consequences of World War I and the massacres carried out in 1918 by Dashnak groups under the slogan of a "Turk-free Armenia" (Muradov & Bahish, 2013, pp. 15–19).

Regarding the religious composition of society, statistical records from districts and cities in 1843 indicate that the overwhelming majority of the indigenous population was Muslim (ADTA, Fond 31, List 1, File 35, pp. 2–24). Education among Muslims was largely centered on religious instruction, while members of the clergy were regarded as authoritative figures within society (Ganbarov, 2019, p. 66). Even after the Russian occupation, the population continued to follow the directives of religious leaders, and in many cases government announcements were communicated to the public through these clerical authorities.

According to the 1860 report of the governor of Baku, the majority of the population in Azerbaijan consisted of Shi'i and Sunni Muslims (Tagiyev, 2013, p. 383-384). In his assessment of the religious attitudes of the population toward non-Muslim communities, the governor described the existing social structure as follows:

> "The Shi'i population mainly resides in the districts of Shusha, Baku, and Lankaran, whereas the Sunni population is concentrated in Nukha, Quba, and Shamakhi. In terms of customs and social conduct, the former are closer to the Persians, while the latter resemble the mountain peoples. Both groups are generally polite, obedient, and capable of accepting progress; however, they have not entirely freed themselves from the fanaticism occasionally stimulated by neighboring states. During the war with Turkey, for example, such fanaticism was encouraged among the Sunnis by the Ottoman side and continues to be supported by certain secret agents who persuade peasants, particularly in the Nukha district, to migrate to Turkey. The middle classes show little interest in fanaticism, while among the upper classes it is almost nonexistent, with only a few exceptions. State service, education, administrative duties, and social relations have brought the beys and honorary citizens into close contact with Russians, particularly Christians" (ADTA, Fond 45, List 2, File 77a, pp. 7–8).

In addition, descendants of sheikhs and sayyids, as in the khanate period, continued to enjoy tax exemptions during the Tsarist era. Nevertheless, several archival documents indicate that some individuals belonging to these privileged religious lineages—particularly in the districts of Shamakhi and Baku—were subjected to compulsory taxation. In a petition addressed to the governor of Shamakhi, Kahanov, in 1847, the complainants stated:

> "Neither under Muslim rule nor during Russian administration did we pay taxes to the treasury. Our descent from a sheikhly lineage has been certified by Shah Abbas, Shah Suleyman, Agha Bagir, and the Mujtahid. Furthermore, upon the administration's request for confirmation from the religious establishment, Akhund Molla Abdul Samet also issued two certificates. Yet, for reasons unknown to us, we are still being compelled to pay taxes..." (ADTA, Fond 30, List 1, File 9, pp. 99–103).

The fact that a similar petition submitted in the Baku district was resolved favorably within a short period suggests the arbitrary practices of Tsarist officials in implementing tax regulations.

Describing the Caucasus, Pokrovskiy emphasized the central role of religion in the region with the following remarks:

> "After the arrival of Islam, the people acquired a common language and legal framework. Just as Roman law represented a unifying legal system for medieval Europe, Sharia fulfilled a similar role in this region. It is particularly noteworthy that the Tsarist administration was compelled to use the language of religion—Arabic, usually known by the mollas—when communicating with the local population. Nevertheless, these religious figures were not considered a sufficiently reliable instrument for strengthening Russian authority in the Caucasus..." (Pokrovskiy, 18??, pp. 308–310).

Reports written by other Russian officials likewise emphasized the social influence of religion and the potential dangers associated with it. For example, Prince Varshavskiy expressed his views regarding the reform of the religious court system as follows:

> "Its influence on the people is harmful to Russia from the perspective of religious fanaticism. Although the Sharia court is not particularly unjust, it causes serious damage by distancing the population from the government and strengthening the influence of the mollas" (*Kolonialnaya Politika*, 2014, pp. 27–28).

Based on such reports and similar evaluations, the reform adopted in 1878 granted Sharia courts authority over matters of marriage, divorce, inheritance, and mediation in civil disputes, excluding criminal cases. In addition, these courts were responsible for supervising the fulfillment of religious duties and encouraging public loyalty toward the government. The reform also stipulated the collection of fifty kopeks from each household for the maintenance of mosques (İbragimova, 2012, p. 62; Tagiyev, 2013, 384-385; Ganbarov, 2019, p. 68-70).

Alongside the Sharia courts, Russian courts were also established in the region. Individuals dissatisfied with decisions issued by religious courts could appeal to the newly established Russian judicial institutions. All proceedings in these courts were conducted in Russian, while interpreters acted as intermediaries between state officials and the local population (*Kolonialnaya Politika*, 2014, pp. 73–74).

In this context, language policy occupied an important place in the educational strategy of the Russian administration during the early nineteenth century. The official emphasis on "prioritizing Russian-language instruction in all educational institutions" aimed not only to train Russian-speaking local officials and Russian administrators familiar with Turkish, but also to eliminate the perceived problem of "unreliable local interpreters" (*Kolonialnaya Politika*, 2014, p. 56). At the same time, the authorities considered the education of Russian children in traditional Muslim schools unacceptable and incompatible with the objectives defined by the state (Verdiyeva, 1999, p. 42). Consequently, the process of establishing new state schools accelerated. Furthermore, archival records indicate that in the 1840s knowledge of local languages, particularly Georgian and Turkish, was also regarded as important within military institutions (Azerbaijan State Historical Archive (ADTA, Fond 45, List 2, File 3, pp. 106–109).

Nevertheless, an examination of the number of religious institutions and clergy members in the region suggests that they were insufficient to fully meet the religious needs of society. In the districts of Quba, Derbent, Karabakh, Shamakhi, Baku, Shaki, Shirvan, and Talish, the Muslim population amounted to 466,214 individuals, including 250,913 men and 215,301 women. Across these districts, there were 7,519 religious officials and a total of 713 places of worship. This ratio indicates that there was approximately one imam for every 62 individuals and one mosque for every 653 Muslims (ADTA, Fond 31, List 1, File 35, pp. 2, 5, 7, 9, 11, 13, 17, 24; İsmailzade, 1991, p. 120).

According to the 1852 statistics, Shamakhi contained four churches and forty-two mosques; Shusha had seven churches, one convent for girls, and nine mosques; Nukha had four churches and fifty-one mosques; Lankaran had two churches and eighteen mosques; and Baku contained three churches and twelve mosques (ADTA, Fond 45, List 2, File 39, p. 46).

The same records indicate that the religious population of these districts consisted of 377,180 Muslims (201,462 men and 175,718 women), 100,183 Armenian Gregorians (54,997 men and 45,186 women), 2,148 Jews (1,141 men and 1,007 women), and four pagans (ADTA, Fond 45, List 2, File 39, p. 62).

Despite the passage of nearly a decade between 1843 and 1852, there was no significant improvement in the ratio of places of worship to population, which remained approximately one religious building per 690 inhabitants. A similar pattern

could also be observed in the statistics of religious institutions and clergy in the provinces of Iravan, Tiflis, Elizavetpol, and Baku between 1875 and 1890. In some areas, a single mosque served between three and ten villages, while in others villages possessed mosques without mollas, or conversely had one or more mollas despite lacking a mosque altogether (ADTA, Fond 291, List 1, File 739, pp. 114–204).

With regard to cultural and educational development, statistical data from 1860 indicate that the province contained one four-grade higher primary school with 125 students, five district (uyezd) schools with 570 students, four Ali and Omar schools with 248 students, forty-nine private schools in urban areas with 1,543 students, and 166 private schools in rural areas attended by 3,246 students. In addition, one Armenian religious seminary with 80 students was operating in the region. Overall, the number of students corresponded to approximately one out of every 132 inhabitants (ADTA, Fond 45, List 2, File 77a, p. 26).

Following the earthquake that occurred in Shamakhi, the higher primary school and the Saint Nina Girls' School were relocated to Baku, while the Ali school in Shamakhi was closed (ADTA, Fond 45, List 2, File 77a, p. 26).

According to the 1911 statistics, the Caucasus Educational District included 2,836 primary educational institutions. The total number of teachers was recorded as 4,141, of whom 2,307 were teachers of law and religious education. In terms of educational qualifications, four teachers (0.5%) possessed higher education degrees, 1,826 (44.2%) had specialized pedagogical training, 2,025 (48.7%) were graduates of primary or secondary schools, and 286 (6.6%) lacked formal diplomas. The number of female teachers reached 2,342, among whom nine (0.4%) had higher education, 802 (34.2%) had specialized training, 1,414 (60.04%) were graduates of primary or secondary schools, and 117 (5%) had no diploma (ADTA, Fond 311, List 1, File 61, pp. 77–79).

These statistics demonstrate that the majority of teachers consisted primarily of individuals with primary or secondary education as well as those who had received specialized pedagogical preparation. The relatively high proportion of female teachers within the overall teaching workforce is also noteworthy.

Regarding the condition of local press institutions and libraries in the mid-nineteenth century, the situation may be summarized as follows: although Armenian-owned printing houses existed in cities such as Shusha and Shamakhi, Muslims possessed neither a printing press nor a Turkish-language newspaper or public library. Furthermore, the region lacked municipal councils (Dumas) or local self-government institutions, and the socio-economic administration of urban areas remained under the authority of the city police (ADTA, Fond 45, List 2, File 39, pp. 90–93).

According to the 1860 records, the newspapers *Kavkaz* and *Zakavkazskiy Vestnik* were the only periodicals regularly reporting regional developments. At the same time, public libraries were operating in the cities of Baku and Shusha. The library in Shusha, established in 1859 by an Armenian organization, contained approximately 1,500 books and journals, the majority in Armenian and some in Russian. The library was open to the public free of charge (ADTA, Fond 45, List 2, File 77a, p. 27).

In the late nineteenth century, public libraries were also established within Russian-Muslim schools. However, because these libraries did not provide sufficiently broad public access, a group of intellectuals submitted a petition to the governor of Baku in 1896 requesting permission to establish a library for both adults and children. The petition stated:

> "With the increase in the population of Baku and the number of educational institutions, the demand for reading materials has also grown. Nevertheless, the existing libraries are unable to meet this demand either in number or in accessibility. Therefore, we have decided to establish a library in Baku where anyone may access books in various languages for a small fee..." (ADTA, Fond 45, List 2, File 282, pp. 1–21).

The request was approved, and the library officially opened in 1897. In the same year, Ali Abbas Orujov established another library in the city of Quba; however, after operating for only a few months, it was closed without any official explanation (ADTA, Fond 45, List 2, File 280, pp. 1–10).

During this period, libraries also functioned in cities such as Shamakhi, Quba, Lankaran, and Nakhchivan, and books from various Muslim countries were reportedly brought into these regions through unofficial channels. The fact that some mollas concealed their regular reading of newspapers and journals from the public may also be interpreted as evidence that certain local religious authorities opposed social and intellectual change during the period (Baykara, 2018, p. 14).

In addition, the newspaper *Ekinçi*, first published by Hasan bey Zardabi in 1875, became recognized as the first Turkish-language newspaper in the Russian Empire. After its closure in 1877, periodicals such as *Ziya*, *Ziyayi-Kafkaziyye*, *Keshkul*, and *Sharqi-Rus* made important contributions to the development of the national press (Kerimov, 2017, pp. 10–11).

B. Rural Society and Agrarian Relations

In the mid-nineteenth century, a significant portion of the population in Azerbaijani cities resided in rural areas. According to statistical data from the 1840s, the rural population constituted 68.6% in Shamakhi, 96.5% in Derbent, 92.4% in

Shusha, 87.4% in Baku, 93.4% in Guba, and 76% in Lankaran (Ismailzade, 1991, p. 146).

Statistical indicators for 1897, 1913, 1917, and 1920 show that the share of the rural population in the total population ranged between 76% and 83% (Muradov & Bahish, 2013, p. 13). Compared to the 1840s, these figures indicate a relative decline in the proportion of the rural population.

As in earlier periods, during the second half of the nineteenth century, the Azerbaijani rural population was divided into two main categories: state peasants living on crown lands and landlord (ağa) peasants living on bey-owned estates. State peasants generally lived under relatively milder conditions. Although they were subject to certain pressures from local officials of the State Property Administration, they were not forced to work on landlord lands, could not be sold or exchanged as property, and were not required to pay as many as 35 different types of taxes (Pokrovskiy, 2014, p. 10; Ismayilov, 1995, p. 286).

According to the 1836 estimates, during the period of serfdom, the number of landlord peasants was approximately 11 million (only males), while state peasants numbered around 5 million (Pokrovskiy, 2014, p. 10).

In the post-reform period, 84.4% of male peasants in the Baku governorate lived on state lands (ADTA, Fond 45, List 2, File 77a, fol. 7). According to 1853 data, approximately one-fifth of the peasants, and by 1860 about one-third, consisted of landlord (ağa) peasants (ADTA, Fond 45, List 2, File 77a, fol. 7).

During the second quarter of the nineteenth century, the Russian Empire began to follow a path of capitalist development, and changing economic relations increasingly necessitated the abolition of serfdom. Russia's defeat in the Crimean War, the expansion of peasant movements, and the intensification of class tensions throughout the empire highlighted the need for agrarian reform (Milman, 1966, p. 142; Huseynov et al., 1964, pp. 145–146).

Between 1859 and 1861, a revolutionary atmosphere emerged across the empire. Peasants, whose living conditions and resources were considerably inferior to those of Russian citizens, together with other exploited social groups, increasingly demanded the abolition of the existing order, particularly the transformation of the landlords' system of landownership (Milman, 1966, p. 142).

In order to avoid large-scale social unrest, Tsar Alexander II (r. 1855–1881) signed the Manifesto of 19 February 1861 on the abolition of serfdom and the status of peasants emancipated from serf dependence (*Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii*, 1863, Vol. XXXVI, No. 36657, pp. 141–169). According to the manifesto, peasants were granted personal freedom, and landlords could no longer buy, sell, or exchange them as property. Although the decree was initially regarded as a major

achievement in the struggle for popular emancipation, it did not provide peasants with complete economic independence.

While the 1861 reform was implemented in the central provinces of the Russian Empire, its application in the Caucasus remained considerably more limited. Dissatisfied with this situation, local populations expressed their demands for reform through various forms of protest, including threats against landlords and imperial officials, attacks on property, and refusal to perform their obligations. The government recognized that suppressing peasant unrest by force could provoke an even greater danger in the form of intensified class conflict among the peasantry (Milman, 1966, pp. 144–145).

As peasant activism grew and capitalist relations continued to develop, the imperial government extended the abolition of serfdom to Azerbaijan on 14 May 1870 (*Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii*, 1874, Vol. XLV, No. 48357). However, as in other parts of the empire, the reform ultimately led to a deterioration in the socio-economic conditions of many peasants rather than a substantial improvement.

Before the reforms, peasants were dependent upon landlords and were provided with only small plots of land sufficient for basic subsistence. Although the Reform of 1861 formally ended the status of peasants as the movable property of landlords, the state enabled landowners to sell their lands to peasants at prices exceeding their actual value (Pokrovskiy, 2014, p. 9; Abelov, 1887, p. 37; Ismail, 1995, p. 83). As a result, many peasants who lacked the means of production were compelled either to lease landlord-owned land under burdensome conditions (Ibragimov, 1955, p. 18) or to migrate to large urban centers in search of employment (Milman, 1966, p. 143).

The welfare of the rural population was further undermined by various agricultural and monetary taxes payable to the state treasury. The government imposed taxes even on everyday commodities such as kerosene, matches, salt, and sugar (Huseynov et al., 1964, p. 195). In addition, a special school tax was collected in villages to support state educational institutions.

Discussing educational issues in the Caucasus, Abelov drew attention to this tax and emphasized the discriminatory practices that accompanied its implementation:

> "The school tax of one ruble collected from each household was intended to finance the fully equipped school established in the city of Elizavetpol for the benefit of the rural population of the province. The local inhabitants, namely Muslims and Armenians, were obliged to pay this tax, whereas Russians and Germans were, for some reason, exempt from such an obligation" (Abelov, 1887, p. 100).

The new reform also modified the 1847 Regulation governing relations between landlords and peasants. Under the revised arrangement, the right to elect the village headman was transferred to the village community without the participation of landlords. The responsibility for resolving disputes among peasants, as well as conflicts between peasants and landlords, was assigned to local administrative councils. Through these measures, the government sought to maintain control over rural communities through its own institutions while simultaneously reducing the influence of the local elite social strata over the rural population (ADTA, Fond 45, List 2, File 63, fol. 72).

C. Urbanization and Socio-Economic Transformation

Following the reforms, the emergence and expansion of capitalist institutions in Azerbaijan contributed significantly to urban development. The growth of cities was reflected in increasing urban populations, which accounted for 12.2% of Azerbaijan's total population during the 1860s (Huseynov et al., 1964, p. 262).

Although the urban population grew rapidly during this period, it still represented a relatively small proportion of the overall population. For example, by the end of the nineteenth century, urban residents constituted only 17.7% of the population in the Baku Governorate and 9.5% in the Elizavetpol Governorate (Huseynov et al., 1964, p. 270). Between 1897 and 1920, the proportion of urban inhabitants ranged from 16.9% to 23.8% of the total population (Muradov, 2008, p. 15; Muradov & Bahish, 2013, p. 13; Farajov, 2023, p. 288). These figures indicate a gradual increase in urbanization and suggest broader social progress, particularly in the fields of education and culture. More generally, the urban population of the Caucasus increased by 49.8% between 1886 and 1897 (Ibragimov, 1955, p. 27).

As capitalist relations expanded, the social composition and physical appearance of many cities also underwent significant transformation. A large proportion of urban residents consisted of impoverished peasants who migrated from rural areas in search of economic opportunities. Cities also attracted numerous khans, beys, merchants, and representatives of the religious establishment. A relatively small but politically privileged segment of the urban population was composed of imperial officials and officers of the Russian army. By the late nineteenth century, members of the Russian intelligentsia—including teachers, physicians, workers, and craftsmen—had also begun to settle in Azerbaijani cities *(Huseynov et al., 1964,* pp. 264–265).

Rather than establishing municipal institutions based on social representation, the Tsarist administration entrusted urban governance to the city police. The urban police apparatus consisted of special officials, neighborhood supervisors, and secu-

rity personnel. Administrative affairs were carried out by two deputies known as "community representatives," who, together with government officials, maintained records of residential buildings, commercial shops, caravanserais, workshops, mills, and bathhouses; identified their owners; assessed their revenues; participated in the collection and allocation of taxes paid by urban residents; and oversaw the assignment of housing for military personnel (Ismayilov, 1995, p. 90).

To maintain effective control over local communities, the government assigned additional responsibilities to these representatives. They were expected to be familiar with all residents within their jurisdiction, monitor their loyalty to the Tsarist regime, conduct preliminary investigations when necessary, and closely supervise the activities of local communal institutions (Milman, 1966, p. 166).

The repressive policies pursued by the Tsarist administration, together with the persistence of feudal relations, significantly hindered the development of the urban economy. Since the principal sources of municipal revenue consisted of taxes levied on real estate, trade, and mining activities, opportunities for increasing urban income remained relatively limited.

As for municipal expenditures, a substantial portion of mandatory revenues was allocated to the maintenance of various imperial administrative institutions, the police, prisons, and the military. In contrast, education, healthcare, and other socially significant sectors received funding far below actual needs. For example, in 1877 only 5.4% of Baku's municipal budget was allocated to healthcare services, while public education received merely 3.4% of total municipal expenditures.

With the rapid expansion of the petroleum industry, an increasing proportion of the urban population became employed in this sector. Compared with other branches of industry, the oil industry experienced a much faster growth in the number of workers employed *(Huseynov et al., 1964,* pp. 263–268). Although Azerbaijan accounted for only 0.4% of the territory and 1.4% of the population of the Russian Empire, by the beginning of the twentieth century it was responsible for approximately 5% of the empire's industrial output (Mamedov, 2012, p. 24).

Working and living conditions in industrial enterprises were extremely difficult. Laborers were exploited not only by Russian entrepreneurs but also by European and American capitalists. The standard working day generally lasted between twelve and fourteen hours, while in many mining enterprises workers labored fourteen to sixteen hours and occasionally as long as eighteen hours per day. Furthermore, miners often worked without weekly rest days. In the Baku oil fields, the annual number of working days reached approximately 360, whereas workers in other industrial centers of the Russian Empire typically worked between 230 and 300 days per year (Huseynov et al., 1964, p. 307).

Despite these long working hours and harsh conditions, wages remained extremely low and were often insufficient to meet even the most basic needs of workers and their families. Economic grievances of this nature contributed significantly to the growth of labor movements throughout the Russian Empire and ultimately played an important role in the revolutionary upheavals.

In terms of cultural and intellectual development, urban centers occupied a more advanced position than rural areas. Cities possessed a greater concentration of educational institutions, publishing houses, newspapers, and members of the intelligentsia. Although nearly every village maintained a primary religious school (*maktab*), secondary and higher educational institutions (*madrasas*) were generally concentrated in urban centers.

Regarding state-sponsored education, only a limited number of primary schools had been established in rural areas by the end of the nineteenth century. In subsequent years, however, the efforts of national educational reformers contributed to a gradual increase in the number of schools in these regions. Although cities contained educational institutions at various levels, their numbers remained insufficient to satisfy growing public demand. Beginning in the late nineteenth century, the educational movement gained considerable momentum, leading to increased efforts to establish and expand secondary educational institutions—particularly gymnasiums and teacher-training seminaries—in major urban centers such as Baku, Ganja, Nukha (Shaki), Shamakhi, and Shusha.

Conclusion

The study demonstrates that Azerbaijani society underwent a complex and multifaceted process of socio-economic transformation between 1840 and 1920. The administrative, economic, and social policies implemented by the Tsarist Russian government shaped the region's development while simultaneously deepening some of its existing challenges.

From a demographic perspective, the period was characterized by population growth, the preservation of ethnic and religious diversity, and the intensification of migration processes. By the late nineteenth and early twentieth centuries, industrial expansion and the growth of economic opportunities encouraged a portion of the population to migrate to urban centers. At the same time, wars, epidemics, and political conflicts negatively affected demographic trends, while World War I and the subsequent events resulted in significant population losses.

In the agricultural sector, the reforms introduced during this period formally altered the legal status of the peasantry but failed to bring about substantial improvements in their economic welfare. The unequal nature of landownership, heavy tax

burdens, and peasants' limited access to the means of production further aggravated rural social conditions. As a result, many peasants gradually abandoned the countryside and migrated to cities and industrial centers in search of employment and better living conditions.

In urban areas, the expansion of capitalist relations stimulated economic growth, particularly through the rapid development of the petroleum industry, which significantly increased Azerbaijan's strategic importance within the economic system of the Russian Empire. Baku emerged as one of the region's principal industrial and financial centers, while new social groups—including industrial workers, entrepreneurs, and intellectuals—began to take shape. Nevertheless, economic progress was not accompanied by a corresponding improvement in social welfare. Long working hours, low wages, inadequate living conditions, and weak mechanisms of social protection remained major challenges for the urban population.

The development of education, the press, libraries, and other cultural institutions reflects the growing influence of modernization within Azerbaijani society. However, the number of educational institutions and cultural facilities remained insufficient to meet the increasing demands of the population. Furthermore, tensions between the Tsarist policy of Russification and the modernization aspirations of local society constituted another defining characteristic of the period.

Overall, the period from the mid-nineteenth century to the early twentieth century may be regarded as a significant stage in Azerbaijani history, marked by the gradual transition from traditional feudal structures to capitalist economic relations, the reconfiguration of social hierarchies, and the strengthening of modernization processes. These developments laid the foundations for the political, economic, and social transformations that would shape Azerbaijan in the decades that followed.

This study contributes to the existing historiography by examining demographic development, rural society, and urbanization as interconnected dimensions of socio-economic transformation rather than as isolated historical processes. By bringing together archival evidence, statistical data, and secondary scholarship within a unified analytical framework, it offers a more comprehensive interpretation of the impact of Tsarist Russian rule on Azerbaijani society. These findings not only enrich the literature on Azerbaijan's modern history but also provide a useful comparative perspective for future studies of socio-economic change in the South Caucasus and other imperial borderlands.

References

Abelov, N. A. (1887). *Issledovanie ekonomicheskogo byta gosudarstvennykh krestyan Elizavetpolskogo uezda, Elizavetpolskoy gubernii* [A study of the economic life of state peasants in Elizavetpol district, Elizavetpol province]. Tiflis.

Azerbaijan State Historical Archive (ADTA). Fond 30, List 1, File 9.

Azerbaijan State Historical Archive (ADTA). Fond 31, List 1, File 35.

Azerbaijan State Historical Archive (ADTA). Fond 45, List 2, File 3.

Azerbaijan State Historical Archive (ADTA). Fond 45, List 2, File 39.

Azerbaijan State Historical Archive (ADTA). Fond 45, List 2, File 63.

Azerbaijan State Historical Archive (ADTA). Fond 45, List 2, File 77a.

Azerbaijan State Historical Archive (ADTA). Fond 45, List 2, File 280.

Azerbaijan State Historical Archive (ADTA). Fond 45, List 2, File 282.

Azerbaijan State Historical Archive (ADTA). Fond 291, List 1, File 739.

Azerbaijan State Historical Archive (ADTA). Fond 311, List 1, File 61.

Azerbaijan State Historical Archive (ADTA). Fond 524, List 1, File 67.

Baykara, H. (2018, July 5). *XIX asrin ikinci yarisi ve XX asrin evvellerinde Azerbaycanda medeni veziyet* [Cultural conditions in Azerbaijan in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. *Halk Cephesi*, 14.

Bunyadov, Z., & Yusifov, Y. (Eds.). (1994). *Azerbaycan tarixi* [History of Azerbaijan]. Azerbaijan State Publishing House.

Farajov, S. (2023). *XIX esrde Simali Azerbaycan ehalisinin demoqrafik veziyyeti (Siyahiyaalmalar esasında)* [The demographic situation of the population of Northern Azerbaijan in the nineteenth century (Based on censuses)]. *History and Its Problems, 3*, 284–289.

Ganbarov, A. (2019). *Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: dünyəviliyin nəzəri və hüquqi əsasları [State–Religion Relations in Azerbaijan: Theoretical and Legal Foundations of Secularism]. Nurlar.*

Ibragimov, Z. (1955). *Revolyutsiya 1905–1907 gg. v Azerbaidzhane* [The Revolution of 1905–1907 in Azerbaijan]. Azerbaidzhanskoe Gosudarstvennoe Izdatelstvo.

Ibragimova, N. (2012). *Sistema upravleniya rossiyskogo tsarizma v Severnom Azerbaidzhane v nachale XIX stoletiya (do 1840-kh godov)* [The administrative system of Russian Tsarism in Northern Azerbaijan in the early nineteenth century (until the 1840s)]. Elm ve Tehsil.

Ismailzade, D. I. (1991). *Naselenie gorodov Zakavkazskogo kraya v XIX – nachale XX veka* [The population of Transcaucasian cities in the nineteenth and early twentieth centuries]. Moscow: Nauka.

Ismayilov, M. A. (1995). Azerbaijan in the second half of the nineteenth century. In I. Aliyev (Ed.), *Istoriya Azerbaydzhana s drevneishikh vremen do nachala XX veka* [History of Azerbaijan from ancient times to the beginning of the twentieth century] (pp. 295–313). Elm.

Ismail, M. (1995). *Istoriya Azerbaidzhana (kratkiy obzor s drevneishikh vremen do 1920 g.)* [History of Azerbaijan: A brief overview from ancient times to 1920]. Azerbaijan State Publishing House (AGI).

Kerimov, Z. (2017). *XX asrin evvellerinde Shimali Azerbaycanda ictimai-siyasi veziyyet metbuat sahifelerinde* [Socio-political conditions in Northern Azerbaijan at the beginning of the twentieth century through the press]. Baku: Turhan NPB.

Kolonialnaya politika rossiyskogo tsarizma v Azerbaidzhane v 20–60-kh gg. XIX v [Colonial policy of Russian Tsarism in Azerbaijan in the 1820s–1860s] (2014). (Vol. 2). Renessans-A.

Mamedov, M. (2012). *Aktsiznaya politika tsarizma v Azerbaidzhane v XIX v.* [The excise policy of Tsarism in Azerbaijan in the nineteenth century]. Ziya.

Milman, A. Sh. (1966). *Politicheskiy stroy Azerbaidzhana v XIX – nachale XX vekov* [The political system of Azerbaijan in the nineteenth and early twentieth centuries]. Azerbaidzhanskoe Gosudarstvennoe Izdatelstvo.

Muradov, S. (2008). *Azerbaycan Respublikasi ehalisinin dinamikasi ve qurulushu: Esas demoqrafik ve etno-demoqrafik deyishiklikler (1897–2007)* [Dynamics and composition of the population of the Republic of Azerbaijan: Main demographic and ethno-demographic changes (1897–2007)]. Baku: Elm.

Muradov, S., & Bahish, C. (2013). *Azerbaycan Respublikasinda etno-demografik prosesler: Tarikhi deyishiklikler ve realliqlar* [Ethno-demographic processes in the Republic of Azerbaijan: Historical changes and realities]. Elm.

Pokrovskiy, M. N. (2014). *1905 god: Nasha pervaya revolyutsiya* [1905: Our first revolution]. Moscow: LENAND.

Pokrovskiy, M. N. (18??). Zavoevanie Kavkaza [The conquest of the Caucasus]. In *Istoriya Rossii v XIX veke* (Vol. 5, pp. 292–338). Izdatelstvo T-va Br. A. I. Granat i Ko.

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii. (1863). Series II, Vol. 36. St. Petersburg: E. I. V. Kantselyariya.

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii. (1874). Series II, Vol. 45. St. Petersburg.

Tağıyev, K. (2013). *Siyasi tarihi bağlamında Azerbaycan'da din eğitiminin gelişimi* [Development of religious education in Azerbaijan in the context of its political history]. *The Journal of International Social Research, 6*(28), 621–631.

Verdiyeva, H. Y. (1999). *Pereselencheskaya politika Rossiyskoy imperii v Severnom Azerbaidzhane (XIX–nachalo XX vv.)* [The resettlement policy of the Russian Empire in Northern Azerbaijan (19th–early 20th centuries)]. Altay.

Huseynov, I. A., et al. (Eds.). (1964). *Azerbaycan tarixi uch cildde* [History of Azerbaijan in three volumes] (Vol. 2). Azerbaijan Academy of Sciences Publishing House.

Caucasus Journal of Humanities and Social Sciences

Qafqaz Hümanitar və Sosial Elmlər Jurnalı

p-ISSN: 3135-9981 e-ISSN: 3135-999X

November 2026; volume: 1; issue: 1; serial: 1 Noyabr 2026; cild: 1; say: 1; nömrə: 1

THE IMPACT OF NEW RELIGIOUS MOVEMENTS ON THE FAMILY INSTITUTION IN AN INCREASINGLY GLOBALIZED WORLD

https//doi.org/ 10.69043/xgbgh234

Aliya MURSALOVA

Assoc. Prof. Azerbaijan Institute of Theology, Department of Religious Studies
f.f.d. dos. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, Dinşünaslıq kafedrası

Baku | Azerbaijan
aliyamursalova@ait.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-7806-8353

Research article **Araşdırma əqaləsi**

Date of Submission: 26.06.2026
Date of Acceptance: 16.07.2026
Date of Publication: 20.11.2026
Plagiarism Checks: Yes
Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.
Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Müraciət tarixi: 26.06.2026
Qəbul tarixi: 16.07.2026
Nəşr tarixi: 20.11.2026
Plagiat yoxlaması: Bəli
Maraqların toqquşması: Bildirilməyib.

Etik bəyan: Bu çalışmanın ərsəyə gəlməsi prosesində elmi və etik prinsiplərə riayət olunduğu və istifadə olunan bütün mənbələrin ədəbiyyat bölməsində göstərildiyi müəllif (lər) tərəfindən bəyan olunmuşdur.

Müəllif hüquqları: Müəlliflər jurnalımızda dərc olunan məqalələrinin müəlliflik hüquqlarına CC-BY-NC 4.0. lisenziyası əsasında sahibdirlər.

Citation/İstinad: Mursalova, A. (2026). The impact of new religious movements on the family institution in an increasingly globalized world. *Caucasus Journal of Humanities and Social Sciences*, 1(1), 23-37. https//doi.org/ 10.69043/xgbgh234

The impact of new religious movements on the family institution in an increasingly globalized world

Abstract: Globalization, modernization, and technological advances are bringing about structural and functional changes in the traditional family, thereby creating a sociopsychological environment that leaves it vulnerable to the influence of new religious movements. This research examines the effects of global migration and secularization processes on families, analysing from an academic standpoint why individuals pursue new spiritual endeavors and the risks this poses to family cohesion.

According to the research's findings, the emotional and physical voids created by global migration's "dispersed family" models are leading individuals to manipulative groups that offer alternatives to traditional structures and act as a sort of "surrogate family." The reasons why the phenomenon of the “invisible religion” weakens the unity of belief among family members have been investigated. Consequently, preventive strategies such as “critical thinking”, “analytical skills”, “religious education,” and “open dialogue” are recommended to protect the family from the influence of these movements. Families recommended to have a strong foundation of religious knowledge, be able to assess information using evidence-based methods, and actively implement social support mechanisms to maintain the spiritual and social equilibrium of the family institution in the face of widespread challenges.

The scientific significance of this study lies in its comprehensive analysis of the vulnerability of the modern family institution within the context of globalization and rapid technological advancement. This research is crucial because it identifies how New Religious Movements exploit these voids by offering "alternative socialites" and "spiritual refuges" that traditional institutions may no longer provide. By bridging sociology, psychology, and religious studies, the paper highlights the urgent need for a multidimensional approach to preserving the family’s moral and social integrity in a "risk society". Thus, to analyze the structural and spiritual changes that the family institution has experienced as a result of globalization the research article takes a descriptive, phenomenological and comparative-historical method. The study considers YDHs not as a social group, but as a manifestation of the transition of religion from an institutional form to individual spirituality in the context of globalization. The study examines the current state of affairs using important variables, including international migration, technological development, and cross-cultural exchange.

Keywords: new religious movements, globalization, global migration, family institution, modernization, digital divide, cohesion.

Getdikcə qloballaşan dünyada yeni dini cərəyanların ailə institutuna təsiri

Xülasə: Qloballaşma, modernləşmə və texnoloji irəliləyişlər ənənəvi ailədə struktur və funksional dəyişikliklərə səbəb olur və bununla da onu yeni dini cərəyanların təsirinə qarşı həssas edən sosiopsixoloji mühit yaradır. Bu tədqiqat işi qlobal miqrasiya və sekulyarlaşma proseslərinin ailələrə təsirini araşdırır, fərdlərin niyə yeni mənəvi axtarışlar göstərdiyini və bunun ailə birliyinə yaratdığı riskləri akademik baxımdan təhlil edir.

Tədqiqatın nəticələrinə görə, qlobal miqrasiyanın "dağınıq ailə" modellərinin yaratdığı emosional və fiziki boşluqlar fərdləri ənənəvi strukturlara alternativ təklif edən və bir növ "surroqat ailə" kimi çıxış edən manipulyativ qruplara aparır. "Görünməz din" fenomeninin ailə üzvləri arasında inanc birliyini zəiflətməsinin səbəbləri araşdırılmışdır. Nəticə etibarilə, ailəni bu hərəkatların təsirindən qorumaq üçün "tənqidi düşüncə", "analitik bacarıqlar", "dini təhsil" və "açıq dialoq" kimi profilaktik strategiyalar tövsiyə olunmuşdur. Ailələrin dini biliklərin güclü təməlinə sahib olması, məlumatları sübutlara əsaslanan metodlardan istifadə edərək qiymətləndirməsi və geniş yayılmış çətinliklər qarşısında ailə institutunun mənəvi və sosial tarazlığını qorumaq üçün sosial dəstək mexanizmlərini fəal şəkildə tətbiq etməsi tövsiyə edilmişdir.

Bu tədqiqatın elmi əhəmiyyəti qloballaşma və sürətli texnoloji inkişaf kontekstində müasir ailə institutunun zəifliyinin hərtərəfli təhlilindədir. Araşdırmanın vacibliyi Yeni Dini Hərəkatların ənənəvi institutların artıq təmin edə bilməyəcəyi "alternativ sosialitlər" və "mənəvi sığınacaqlar" təklif etməklə bu boşluqlardan necə istifadə etdiyini müəyyən etməsindədir. Dini tədqiqatlar birləşərək, məqalə "riskli cəmiyyətdə" ailənin mənəvi və sosial bütövlüyünün qorunması üçün çoxölçülü yanaşmaya təcili ehtiyac olduğunu vurğulayır. Beləliklə, qloballaşma nəticəsində ailə institutunun yaşadığı struktur və mənəvi dəyişiklikləri təhlil etmək üçün tədqiqat məqaləsi təsviri, fenomenoloji və müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edir. Tədqiqat YDH-ləri sosial qrup kimi deyil, qloballaşma kontekstində dinin institusional formadan fərdi mənəviyyata keçidinin təzahürü kimi nəzərdən keçirir. Tədqiqat beynəlxalq miqrasiya, texnoloji inkişaf və mədəniyyətlərarası mübadilə də daxil olmaqla mühüm dəyişənlərdən istifadə edərək mövcud vəziyyəti araşdırır.

Açar sözlər*:* yeni dini hərəkatlar, qloballaşma, qlobal miqrasiya, ailə institutu, modernləşmə, rəqəmsal uçurum, həmrəylik.

Introduction

Globalization may alter family structures and dynamics, resulting in diverse manifestations across many nations. With modernization and technological advances, the family has evolved from being merely a biological unit into a social and

spiritual refuge. However, the weakening of traditional religious structures during this process is driving individuals to seek new answers. Indeed, globalization, through the concept of the 'global village', has paved the way for different belief systems to infiltrate the family (Giddens, 2000, p. 42). However, generally, the concept of the family is accepted as a unit in which individuals join together and are bound by love, support, and commitment. In a globalizing world, globalization, migration, technological advancements, new religious movements alongside modern religions, and other factors have influenced the family structure. People may move to different countries to find work or achieve a better standard of living. This situation can result in families being physically separated and family members living in different countries. Such families are referred to as "migrant families" or "dispersed families". New religious movements (NRMs), which spread rapidly in the West from the 1960s onwards and subsequently in the post-Soviet region, offer alternative lifestyles to traditional family values. Whilst these movements promise the individual inner peace, they often sever the individual from their biological family and draw them into a "new religious family" (Barker, 1984, p. 156). Mystical and esoteric teachings, in particular, are having a greater impact on younger generations and are giving rise to intergenerational conflicts (Gündüz, 2012, p. 88).

The central problem of the study is not the functional change of the family in the era of globalization, but rather the "spiritual atomization" that arises within the family due to the influence of the "invisible religion" phenomenon and the filling of this gap by the "surrogate family" model by the NRMs. As an application of the methodology, the process of undermining traditional religious authority (parents) and the younger generation's exposure to the influence of "virtual prophets" in the digital space was analyzed through the concept of the "digital divide". Thomas Luckman's "invisible religion" theory is applied in the article not just as a quote, but as a key analytical framework explaining how unity of faith is lost in modern families and the spiritual void is manipulated by NRMs.

Technological advancements, communication tools, and social media have made it easier for family members to stay in touch with one another. Family members living far apart can communicate regularly via video conferencing, messaging apps, and other communication tools. This can help to maintain family ties, but it should not be forgotten that physical separation can create emotional difficulties. For this reason, family members sometimes try to meet this need by turning to people they believe will fulfil their psychological and physical needs. Global migration and communication technologies have made it possible for individuals of different faiths to form marriages. However, this situation can create uncertainties regarding children's religious education and the transmission of moral values. New spiritual movements (Yoga, Reiki, New Age, etc.) are attempting to fill the spiritual void left by the secularization of the modern family. In this process, differences in belief among family members are deepening, which can threaten family cohesion (Luck-

mann, 1967, p. 103). Thus, in the modern world, the family can demonstrate flexibility and diversity. For instance, under the influence of globalization and rapid communication technologies, family structure and dynamics are undergoing significant changes. The key points are: global migration; communication technologies; cultural interaction; changing family structures; and the challenges and opportunities presented to families in the context of globalization.

The literature review and bibliography of the article are based on key works that ground the transformative impact of globalization on family structure in a sociological framework (Giddens, 2000, p. 42). In the literature, the 'alternative belonging' mechanisms of new religious movements that weaken family ties, and the processes of individual transformation within the group, have been analysed in detail (Barker, 1984, p. 156). In particular, the transition of religion from institutional structures to individual spirituality, and how this influences spiritual unity within the family, is investigated within the framework of modern sociology's 'invisible religion' thesis (Luckmann, 1967, p. 103). Current research highlights how digitalization and social media have undermined parental authority, leaving the younger generation exposed to unregulated religious content. Furthermore, the charismatic leadership models and psychological persuasion techniques offered by new religious groups form the fundamental theoretical framework explaining the departure of family members from traditional beliefs (Dawson, 2006, p. 82). All these academic sources scientifically demonstrate the strategic importance of analytical thinking and quality religious education in protecting the family against these movements (Gündüz, 2012, p. 95).

Changes in the Institution of the Family

Today, under the influence of globalization and rapid communication technologies, the world is becoming an increasingly integrated place, and this process is bringing about a significant evolution in family structure and dynamics. Globalization is not merely an economic change, but also a social phenomenon that reshapes private life and family relationships (Giddens, 2000, p. 42). In this context, the family is no longer regarded solely as a biological unit, but as a flexible structure held together by love and commitment. In today's world, family ties are no longer 'compulsory' but 'voluntary'. The process of globalization has severed the individual from traditional social ties, compelling them to forge their own life project. This has transformed the family from a religious duty into a form of 'pure relationship' in which individuals seek emotional fulfilment (Giddens, 2000, p. 86). Individualization has distanced the family from the control of traditional religious authorities, making it open to new spiritual quests (Kaygusuz et al., 2020, p. 45). Below, I will address some key points regarding the family in a globalizing world.

Global migration has made it easier for people to move to different countries. People are moving far away from their families for work, education, or other reasons. This situation has led to the emergence of 'migrant families' or 'separated families' who live in different countries. Although these families are often physically separated by great distances, they strive to maintain their bonds through communication technologies. However, Toprak (2015, p. 112) notes that such spatial separations can lead to emotional difficulties among family members and weaken traditional family solidarity.

Communication technologies (such as video conferencing and social media) help to maintain family ties and facilitate communication by enabling family members living apart to share aspects of their daily lives. Tools such as video conferencing, instant messaging, and social media platforms ensure that family members can communicate with one another regularly. In this way, family members living apart can stay in touch and share their daily lives. Nevertheless, the reduction in physical contact may lead individuals to seek to meet their psychological needs from different groups. The loss of the family's traditional protective functions during the modernization process drives individuals to seek new spiritual and social affiliations. In the modern family, the democratization of access to information is undermining parents' traditional religious authority over their children. Information is now obtained not from the family but from global networks; this facilitates the younger generation's shift towards new religious movements popular on a global scale rather than traditional beliefs. The process of religious socialization within the family is being disrupted by secularization and the influence of the media (Luckmann, 1967, p. 92).

As a result of cultural interaction, mixed-family structures are emerging in which people from different faiths and cultures come together through marriage. This may lead to individuals undergoing a process of assimilation, accepting different religious and cultural elements, which in turn affects family dynamics. For example, people from different cultures may come together through marriage to form families with mixed cultural backgrounds. Luckmann (1967, p. 103) explains this situation by noting the shift of religion from institutional structures to individual choices, emphasizing that religious diversity within the family is a reality of modern society. Such families may experience unique challenges regarding their children's adoption of and upbringing within multiple cultures.

As for changing family structures, traditional family structures are transforming the process of globalization. In addition to the nuclear family model, there are now various other structures, such as stepfamilies, individuals living alone, and families formed by same-sex couples. The definition and structure of the family vary depending on a society's values, laws, and social norms. This can be attributed to the fact that new trends emerging in the modern world do not challenge or oppose

this issue. The reason why, within today's changing family structures, stepfamilies, single-person households, and different partnership models have become more visible lies in the fact that new trends emerging in the modern world do not challenge traditional definitions of the family or transform them. The inadequacy of traditional religious structures in the face of this transformation leaves the family open to the influence of new religious and spiritual currents (Gündüz, 2012, p. 95).

Globalization presents both challenges and opportunities for families. In a global risk society, the diminishing sense of security provided by traditional institutions is driving individuals into a spiritual void within the family. This void often leaves the family vulnerable to the promises of 'certainty' offered by radical or esoteric new religious movements (Toprak, 2015, p. 154). In particular, fragmented family structures lead individuals to view new religious groups as an 'alternative family' (Gündüz, 2012, p. 104). Whilst the modern family institution weakens its ties with institutional religion in the classical sense, it is turning towards individual spiritual practices referred to as the 'invisible religion'. Elements such as yoga, meditation, and energy work are replacing traditional forms of worship by becoming integrated into the daily lives of family members (Luckmann, 1967, p. 108). This situation disrupts the unity of belief among family members, creating 'spiritual atomization'. Physical distance can lead to emotional difficulties among family members and affect family bonds. However, thanks to communication technologies, it is possible to overcome these difficulties and maintain these bonds. Furthermore, the interaction of different cultures and diverse family structures offers family members different perspectives, experiences, and cultural richness.

The institution of the family under the influence of new religious movements

In the 1960s and 1970s in the United States, Western Europe, certain Asian states, and in the post-Soviet countries following the dissolution of the Soviet Union in the 1980s, movements and groups emerged that generally arose in response to diverse religious experiences, spiritual quests, or social changes. Globalization and migration processes have led to family members living in different countries, giving rise to the structure of "dispersed families". Physical separation creates serious emotional difficulties among family members. As noted in the sources, family members sometimes turn to individuals or groups outside the family to meet the support they need to fill this physical and psychological void. It is precisely at this point that new religious movements become attractive by promising individuals a strong sense of belonging and emotional support. These movements may offer an alternative to existing religious beliefs and practices, or they may introduce an entirely new religious experience and understanding. New religious movements emerge as an alternative in areas where traditional religious structures fail to meet the individual's spiri-

tual or social needs. Individuals from broken families may feel excluded from traditional social structures or isolated. The 'social alternative' offered by these movements provides a new identity and refuge for those with weakened family ties. In circumstances when family contact is inadequate, or members are estranged from one another, new religious groups offer the person both a belief system and a "second family" atmosphere. The rituals, forms of prayer, and communal living practices within these groups artificially reconstruct the sense of "togetherness" that broken families have lost. Consequently, the physical or emotional breakdown of the family unit makes individuals more vulnerable to the influence of new religious structures that may be manipulative or radical. The literature emphasizes the importance of open dialogue within the family, sound religious education, and social support mechanisms to protect against this risk.

New religious movements can offer a different perspective by reinterpreting existing religious beliefs and practices. These reinterpretations generally emerge in response to social changes and the needs of the times. New religious movements can go beyond traditional religious practices to offer innovative approaches. For example, they may introduce different approaches to rituals, forms of prayer, religious ceremonies, or ways of worship. Some movements may re-evaluate religious messages within the context of issues such as gender equality, environmental protection, or social justice. Furthermore, new religious movements may emerge to address individuals' spiritual quests or to provide alternatives in areas where traditional religious structures fall short. These movements may emphasize spiritual practices such as meditation, yoga, energy work, or Reiki, offering individuals a more personal, inner experience. Nevertheless, some new religious movements may emerge under the influence of esoteric traditions, such as mysticism or esotericism. These movements aim to achieve a deep inner understanding through secret knowledge, symbols, or mystical experiences. Indeed, some new religious movements may create interfaith syntheses by combining elements from different religious traditions. Furthermore, they may interact with non-religious philosophies and, whilst offering a religious-spiritual experience, may also establish connections with secular thought.

Whilst new religious movements may serve as a source of transformation and inspiration for some, they give rise to criticism and debate for others. Despite several significant differences, these movements share a common feature: religious radicalism (the radical renewal of a religious tradition or its replacement with an entirely different tradition) and social "alternativism" (the desire to transform the sociopolitical system). The impact and prevalence of these movements vary depending on the religious, cultural, and social dynamics of society. It is noted that each movement has its own unique characteristics and objectives, and it is important for individuals to evaluate them according to their own values and beliefs.

Depending on their doctrinal content, a significant portion of new religious movements can be classified as neo-Christian (e.g., the Unification Church, the Church of Christ, etc.) or Neo-Orientalist (e.g., the International Society for Krishna Consciousness). There are also syncretic (e.g., the Church of Scientology), occult-mystical, and neo-pagan tendencies, movements, and schools. Furthermore, Satanist groups are generally included in this category of movements.

There are a considerable number of new religious movements, and this figure is constantly changing. We can cite some of these new religious movements as examples: the New Age Movement – which emphasizes supernatural powers, spiritual energy, reincarnation, and inner transformation. This movement encompasses various spiritual and metaphysical practices such as yoga, meditation, astrology, and energy work; Wicca – a nature-based pagan religion that embraces the worship of natural forces, witchcraft, performing rituals according to the lunar calendar, and living in harmony with nature; Jediism – a religious-spiritual movement inspired by the Jedi characters in the "Star Wars" film series. Jediism emphasizes universal values by adopting the Jedi philosophy as a way of life; Raelism – a movement founded by the Frenchman Claude Vorilhon (Rael). Raelism believes that humans were created by extraterrestrial beings and embraces a vision of a society based on scientific progress; the Hare Krishna Movement – a movement of Indian origin that emphasizes the worship of Krishna based on the Bhagavad Gita and Vedic texts. This movement places importance on mantra repetition, kirtan (mantra singing), and a vegan lifestyle. These are just a few examples, and the diversity of new religious movements is quite extensive. Each movement has its own unique teachings, rituals, and values. Furthermore, there may also be more specific new religious movements at a local or regional level.

Let us now examine the phenomenon of families coming under the influence of new religious movements, a development that has occurred alongside the processes of globalization and modernization. This phenomenon may lead to changes in societies' religious beliefs and practices, and may also affect family dynamics. There are several key aspects to families coming under the influence of new religious movements.

Factors such as globalization and migration facilitate the coming together and cohabitation of individuals with different religious beliefs. This, in turn, may lead families to face religious diversity. For example, a mixed-faith marriage may exist where one spouse is a numerologist, and the other is Muslim. In such a situation, issues regarding religious practices within the family and the religious upbringing of children may give rise to a search for diversity and harmony. In modern families, the shift away from the institutional form of religion towards a form of individual 'spirituality' is weakening the unity of belief amongst family members. Luckmann (1967, p. 88) explains this situation using the concept of 'invisible religion'. The fact

that each family member turns to a different esoteric teaching (New Age, Yoga, Reiki, astrology, etc.) leads to the absence of a shared sacred element within the family and to spiritual alienation. This situation eliminates the common spiritual ground to which the family can turn in times of crisis. The family's exposure to new spiritual movements may give rise to new spiritual quests in some families. Particularly in an era where practices such as yoga, meditation, Reiki, and Access Bars have gained popularity, families may explore different spiritual paths or turn to such practices. This situation can transform the family's religious beliefs and practices. In a globalizing world, individuals' religious beliefs may change or evolve. These religious transformations can also affect the family's religious practices and values. For example, a family member may convert to another religion or drift away from religious beliefs entirely. This situation can lead to disputes and adjustment processes within the family.

In some societies, processes of modernization and secularization can influence a family's religious practices. Families may perform religious rituals and observances less frequently, or abandon them altogether. In such cases, religious beliefs within the family may be replaced by worldly values and secular norms. The family's encounter with new religious movements may lead to discussions within the family about national-spiritual and civil values, as well as ethical approaches. Family members may reassess their values and ethical stances, either by being influenced by different religious views or by adopting a non-religious perspective. With the democratization of access to information, young people are obtaining religious and moral guidance not from their families, but from 'digital prophets' or manipulative spiritual leaders on global networks. This situation leads to the family losing its protective function and results in young people, despite being physically present in the home environment, falling under the mental control of radical or esoteric movements. Many new religious movements carry a claim of "social alternative" that rejects the existing socio-political and cultural system (Gündüz, 2012, p. 118). These movements can sever the individual from traditional family values and social norms by convincing them that they are part of a chosen group destined to transform society (Wilson, 1990, p. 45). This process can trigger a radicalization that leads to serious conflicts within the family and causes the individual to view their family as 'those who have lost their way'. On the other hand, the secularization of the family during the modernization process creates a context in which individuals seek to fulfil their spiritual needs through non-traditional, non-religious channels (Kaygusuz et al., 2020, p. 45). Where traditional structures fail to address the spiritual turmoil of the modern individual, movements such as the New Age are infiltrating family life with promises of personal development and inner peace (Dawson, 2006, p. 103).

Protecting the family institution from new religious movements

The digital divide refers not only to differences in access to technology but also to the deep divide between generations in terms of technological proficiency and usage habits. This situation plays a critical role in undermining parental authority within the modern family structure and leaving children vulnerable to new religious movements. In the traditional family structure, parents are the primary source of knowledge and religious/moral values. Individuals acquire societal norms and standards through behavioral models, therefore parents, teachers, the media, and other socialization channels act as role models for youngsters (Şirinov, 2024, p. 32). However, due to the digital divide, children are accessing information via global networks more rapidly and without supervision than their parents. This situation weakens parents' role as 'wise' and 'guiding' figures for their children. As we noted in our previous discussions, information is now obtained not from the family but from global digital networks; this facilitates young people's tendency to turn to manipulative new religious movements popular on a global scale rather than traditional beliefs. The digital divide makes it impossible for parents to keep track of their children's spiritual quests in the digital world. In this process, religious socialization within the family is being disrupted by secularization and the influence of unregulated media (Luckmann, 1967, p. 92). As parents are unable to discern which spiritual or esoteric movements their children are engaging with online, they are unable to fulfil their role as guides.

Families can take the following steps to protect themselves from the influence of new religious movements:

Communication and open dialogue: It is important to establish communication and open dialogue within the family. Family members functions as discuss religious matters comfortably and strive to understand one another's views. In this way, families can gain knowledge about the various religious movements within the family and develop defense mechanisms against misinformation. The way to compensate for the loss of authority caused by the digital divide is for parents to also be informed about religious movements (trends) in the digital world and to create a trusting environment where they can discuss these issues comfortably with their children. Parents' lack of digital literacy (the digital divide) may lead children to seek the sense of 'understanding' and 'belonging' they cannot find within the family in new religious groups organized on digital platforms. As stated in the source, family members sometimes turn to people or groups outside the family to meet their psychological needs. This situation results in 'new religious leaders' or 'spiritual guides' in the digital environment taking the place of parental authority.

Wisdom and knowledge: Families can provide a solid religious education that helps children understand religious matters and develop their critical thinking skills. This can help children understand their religious values and build resilience

against the influence of other religious movements. To manage this risk, families must possess not only technological resources but also a 'solid timeline of religious knowledge' and educate their children to apply critical thinking. Families are observed to have a good understanding of and be well-informed about their own religious beliefs and practices (Camalov, 2019, p. 19). To protect against the influence of religious movements, families must rely on a solid foundation of knowledge and keep themselves up to date. This can ensure that family members possess accurate information and avoid false or misleading teachings. Ensuring that religious education is based not merely on rote learning but on an analytical foundation prevents children from struggling when faced with different belief systems. Hökelekli (2010, p. 54) notes that teaching religious values within a cause-and-effect framework and through the dimension of wisdom strengthens the individual's spiritual world. A rational religious foundation enables the individual to recognize the utopian yet destructive visions offered by radical groups that promise 'social alternatives' (Gündüz, 2012, p. 132).

The development of critical thinking and analytical skills: This refers to an individual's ability to subject presented information to logical scrutiny rather than passively accepting it. Families functions as place importance on the development of critical thinking and analytical skills. To protect themselves from the influence of religious movements, children must be able to think in an evidence-based and critical manner and carry out analyses. New religious movements generally aim to weaken individuals' capacity for rational thought by subjecting them to emotional intensity (a barrage of love) (Barker, 1984, p. 145). The development of analytical skills enables the individual to recognize such psychological pressures and to question the group's claims of 'absolute truth'. Dawson (2006, p. 82) argues that the charismatic leadership structures of religious movements can only be deciphered through a questioning mindset. This can enable children to question their own thoughts, seek knowledge based on scientific methods, and evaluate the claims of religious movements objectively. Today, new religious movements conduct their propaganda activities largely through digital platforms. Analytical skills are essential for understanding the source, accuracy, and underlying motivation of spiritual or esoteric content encountered on the internet. Most new religious movements present closed-loop belief systems that appear self-consistent and closed off from the outside world, yet lack external logical grounding. Critical thinking education equips the individual with the ability to identify logical gaps and inconsistencies within these systems (Wilson, 1990, p. 74). When an individual can compare the movement's claims with objective evidence, their chances of escaping dogmatic pressure increase. In this process, the pursuit of knowledge based on scientific methods prevents irrational beliefs from undermining family cohesion (Luckmann, 1967, p. 110). Consequently, critical thinking is not merely an academic skill, but also a strategic line of defense that safeguards the family's spiritual and social security. As individuals' ability to

analyses information increases, the opportunity for manipulative religious movements to infiltrate the fabric of the family diminishes accordingly.

Social support and cooperation: Families is observed to seek social support and cooperation to protect themselves from the influence of religious movements. Seeking support from religious leaders, religious communities, or professional counsellors, and sharing experiences with other families can help families protect themselves from the influence of religious movements.

Conclusion

Finally, in a globalizing world, the institution of the family is becoming increasingly diverse as conditions and communication technologies change. Global migration, communication technologies, cultural interaction, and changing family structures all contribute to a global context in which the notion of family evolves and assumes new forms. These changes enable family members to be more flexible, to be exposed to different cultures and experiences, and to maintain their bonds through communication tools.

Within these conditions, the family structure coming under the influence of new religious movements is a situation arising alongside the processes of globalization and modernization. Factors such as religious diversity, religious transformations, secularization, new spiritual movements, and the debate over values can influence a family's religious beliefs and practices. This situation may lead family members to encounter differing perspectives and necessitate processes of adaptation regarding religious matters. Whilst information technologies facilitate communication among family members, the 'digital divide' emerging between parents and children has led to a weakening of traditional parental authority. The acquisition of knowledge from digital platforms outside the family and from 'online spiritual leaders' results in younger generations remaining vulnerable to the influence of manipulative religious movements and esoteric teachings. In the modern family, the shift of religion away from institutional forms towards individual 'spirituality' (yoga, meditation, Reiki, etc.) undermines the unity of faith within the family. This process increases experiences of the "invisible religion" and leads to spiritual fragmentation (spiritual atomization) among family members, thereby reducing the family's collective spiritual resilience during times of crisis.

Furthermore, families may defend themselves against religious movements by engaging in communication, open dialogue, religious education, wisdom, critical thinking, and social support. This can ensure that family members remain aware of religious developments and maintain their commitment to their own religious values. Open dialogue and analytical-based religious education can provide an individual with intellectual resistance to different belief systems. Research shows that

critical thinking and analytical skills act as socio-psychological factors that increase an individual's tolerance to manipulative groups. Social support mechanisms and access to accurate information play a key role in safeguarding the family's spiritual security.

In short, in a globalizing world, the family's spiritual well-being is determined not only by its ability to adapt to technological and cultural changes, but also by its ability to retain national spiritual values through the prism of rational thought and scientific understanding.

References

Barker, E. (1984). *The Making of a Moonie: Choice or Brainwashing?* Oxford: Blackwell. https://doi.org/10.1007/978-3-658-15250-5_41

Camalov, M. (2019). Dinin Sosial Xarakterinə təsir edən Faktorlar və Dini Ekstremizm. *Din Araşdırmaları Jurnalı* 2 (3), 7-26.

Dawson, L. L. (2006). *Comprehending Cults: The Sociology of New Religious Movements*. Toronto: Oxford University Press. ISBN: 9780195420098

Giddens, A. (2000). *Elimizden Kaçıp Giden Dünya: Küreselleşme Sosyal Hayatımızı Nasıl Şekillendiriyor?* (Çev. M. Özcan). İstanbul: Alfa Yayınları.

Gündüz, Ş. (2012). *Günümüz Yeni Dini Hareketleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Hökelekli, H. (2010). *Ailede Din Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları. ISBN: 978-605-62640-3-0

Luckmann, T. (1967). *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. New York: Macmillan. https://doi.org/10.4324/9781003257875

Şirinov, A. (2024). Din Motivli Zorakı Radikalizmin yaranmasına təsir edən Psixoloji amillər. *Din Araşdırmaları Jurnalı* 7 (1), 23-42. https://doi.org/10.30546/3006-2772.1011.01

Toprak, M. (2015). *Küreselleşme ve Aile Kurumu: Tehditler ve Fırsatlar*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım. https://izlik.org/JA89RZ52RK

Kaygusuz, İ., Özkul, M. & Kaya, Y. (2020). Modernleşme Sürecinde Din ve Dinde Yeni Eğilimler. *Journal of History School*, 49, 4467-4500. https://doi.org/10.29228/Joh.47310

Wilson, B. R. (1990). *The Social Dimensions of Sectarianism*. Oxford: Clarendon Press. ISBN 0198273460, 9780198273462

Caucasus Journal of Humanities and Social Sciences

Qafqaz Hümanitar və Sosial Elmlər Jurnalı

p-ISSN: 3135-9981 e-ISSN: 3135-999X

November 2026; volume: 1; issue: 1; serial: 1 Noyabr 2026; cild: 1; say: 1; nömrə: 1

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFININ TARİXİ-LİNQVİSTİK ASPEKTLƏRİ

https://doi.org/10.69043/c0kmb489

Sevinc SADIQOVA

fil.f.d., dos. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Assoc. Prof. Azerbaijan State Pedagogical University

Baku | Azerbaijan
sevincsadigova@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8720-3262

Research article **Araşdırma əqaləsi**

Date of Submission: 20.09.2026
Date of Acceptance: 21.10.2026
Date of Publication: 20.11.2026
Plagiarism Checks: Yes
Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.
Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Müraciət tarixi: 20.09.2026
Qəbul tarixi: 21.10.2026
Nəşr tarixi: 20.11.2026
Plagiat yoxlaması: Bəli
Maraqların toqquşması: Bildirilməyib.

Etik bəyan: Bu çalışmanın ərsəyə gəlməsi prosesində elmi və etik prinsiplərə riayət olunduğu və istifadə olunan bütün mənbələrin ədəbiyyat bölməsində göstərildiyi müəllif (lər) tərəfindən bəyan olunmuşdur.

Müəllif hüquqları: Müəlliflər jurnalımızda dərc olunan məqalələrinin müəlliflik hüquqlarına CC-BY-NC 4.0. lisenziyası əsasında sahibdirlər.

Citation/İstinad: Sadıqova, S. (2026). Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü və inkişafının tarixi-linqvistik aspektləri. *Caucasus Journal of Humanities and Social Sciences*, 1(1), 39-50. https://doi.org/10.69043/c0kmb489

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü və inkişafının tarixi-linqvistik aspektləri

Xülasə: Ədəbi dil ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmış, müəyyən normalara salınmış dildir. Ədəbi dilin spesifikası ondadır ki, o, həm lüğət tərkibi baxımından, həm də qrammatik quruluşuna görə normalaşdırılmış dildir. Ədəbi dilin təşəkkül tapması bir çox hallarda ümumxalq dilinin özünün qanunauyğun inkişafının nəticəsi kimi meydana çıxır. Ədəbi dili səciyyələndirən başlıca əlamətdar cəhətlər onun zəngin lüğət tərkibinə, mükəmməl qrammatik struktura və üslublar sisteminə malik olmasıdır. Zəngin və inkişaf etmiş ədəbi dili olmayan xalqın zəngin və inkişaf etmiş mədəniyyətinin olmasını təsəvvür etmək çox çətindir. Xalqın milli mədəni nailiyyətləri nə qədər yüksəkdirsə, onun ədəbi dili də bir o qədər cilalanmış, zəngin və safdır. Xalqın təfəkkürü, mədəniyyəti, dünyagörüşü ədəbi dildə sanki "qeydə alınır", onun vasitəsilə ifadə olunur. Bu mənada ədəbi dil problemi nəhəng ümumxalq əhəmiyyətə malikdir. Ədəbi dil tarixi kateqoriyadır, cilalanmanın dərəcəsi, seçmənin ciddiliyi nəinki müxtəlif ədəbi dillərdə, hətta eyni dilin müxtəlif tarixi dövrlərində eyni olmaya bilər.

Hər hansı dilin tarixinin öyrənilməsi üçün yazılı abidələr birbaşa mənbələrdir. Ancaq yazılı abidələrin də özünə görə müəyyən çatışmayan cəhətləri vardır ki, bunlar bu və ya digər dil hadisəsinin tədqiqi zamanı tədqiqatçıdan çox ehtiyatlı olmağı tələb edir. Bu vəziyyət digər bir vacib və kifayət qədər etibarlı mənbəyə – tədqiq olunan dilin dialektlərinə müraciət etməyə məcbur edir. Xüsusən də vaxtilə yazısı olmayan və ya yazılı abidələri çox az qorunub saxlanan dillər üçün dialekt məlumatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin hətta dil çoxsaylı yazılı abidələrə malikdirsə belə, o zaman da dialektlər öz dəyərini itirmir, əksinə tədqiqatçının əsaslana biləcəyi etibarlı mənbəyə çevrilir. Müasir dilçilikdə dillərin və dialektlərin yaranma yolları haqqında iki əsas fikir geniş yayılmışdır. Dillər və dialektlər diferensiasiya və inteqrasiya yolu ilə yarana bilər.

Açar sözlər: dilçilik, ədəbi dil, dilin tarixi, dialekt, diferensiasiya, inteqrasiya.

Historical-linguistic aspects of the formation and development of the Azerbaijani literary language

Abstract: The literary language is a language that has taken shape based on the common national language and is governed by established norms. Its distinctive feature lies in the fact that it is standardized in terms of both its vocabulary and grammatical structure. The formation of a literary language often emerges as a result of the natural, systematic development of the common national language itself. The defining characteristics of a literary language include a rich vocabulary, a

refined grammatical structure, and a system of stylistic varieties. It is very difficult to imagine a people possessing a rich and developed culture without a rich and developed literary language. The greater a people's national cultural achievements, the more refined, rich, and pure its literary language becomes. A people's mindset, culture, and worldview are, as it were, "recorded" in the literary language and expressed through it. In this sense, the issue of literary language is of immense significance to the entire nation. The literary language is a historical category; the degree of refinement and the rigor of selection may vary not only between different literary languages but even across different historical periods of the same language.

Written records serve as direct sources for studying the history of any language. However, these records have certain inherent limitations that require the researcher to exercise great caution when investigating specific linguistic phenomena. This situation necessitates turning to another important and highly reliable source: the dialects of the language under study. Dialect data is of particular importance, especially for languages that historically lacked a writing system or have few preserved written records. However, even when a language possesses numerous written records, dialects do not lose their value; on the contrary, they become reliable sources upon which researchers can draw. In modern linguistics, two main theories regarding the origins of languages and dialects are widely accepted: languages and dialects can emerge through processes of differentiation and integration.

Keywords: linguistics, literary language, history of the language, dialect, differentiation, integration.

Giriş

Dünyada mövcud olan xalqların sosial-mədəni, elmi, ictimai-siyasi inkişafından asılı olaraq, onların ədəbi dili formalaşır və inkişaf edir. Ədəbi dil ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmış, müəyyən normalara salınmış dildir. Ədəbi dilin spesifikası ondadır ki, o, həm lüğət tərkibi baxımından, həm də qrammatik quruluşuna görə normalaşdırılmış dildir. Dialektlərdən, jarqonlardan, həmçinin sadə nitq vasitələrindən fərqli olaraq, ədəbi dili tarixən inkişaf etmiş ədəbi norma olmadan təsəvvür etmək olmaz. O, ədəbi dil və onun üslubları üçün tipik olan sözlərin və onların mənalarının (leksik-semantik normalar), morfoloji strukturların və sintaktik konstruksiyaların (qrammatik normalar), həmçinin nitq vasitələrinin istifadəsinin üsul və vasitələrinin, bədii yaradıcılıq vasitələrinin yaradılması metodlarının (üslubi normalar), vahid tələffüzün müəyyənləşdirilməsi və qanuniləşdirilməsi üçün mövcuddur. “Ədəbi dil – normalaşdırılmış dildir. Ədəbi dilin inkişafının müəyyən mərhələsində fəaliyyət göstərən sözlərin, qrammatik formaların isti-

fadə olunması qaydaları, tələffüz və düzgün yazı qaydaları dilçilikdə norma adlanır" (Sovremennyi russkii yazyk, 1976).

Zəngin və inkişaf etmiş ədəbi dili olmayan xalqın zəngin və inkişaf etmiş mədəniyyətinin olmasını təsəvvür etmək çox çətindir. Xalqın milli mədəni nailiyyətləri nə qədər yüksəkdirsə, onun ədəbi dili də bir o qədər cilalanmış, zəngin və safdır. Xalqın təfəkkürü, mədəniyyəti, dünyagörüşü ədəbi dildə sanki "qeydə alınır", onun vasitəsilə ifadə olunur. Bu mənada ədəbi dil problemi nəhəng ümumxalq əhəmiyyətə malikdir. Ədəbi dil tarixi kateqoriyadır, cilalanmanın dərəcəsi, seçmənin ciddiliyi nəinki müxtəlif ədəbi dillərdə, hətta eyni dilin müxtəlif tarixi dövrlərində eyni olmaya bilər.

Ədəbi dil anlayışı

Ədəbi dil ümumxalq dilindən təcrid olunmamışdır, əksinə, bir qayda olaraq ədəbi dil ümumxalq dili ilə sıx bağlıdır və onunla eyni mənbədən qidalanır. Ədəbi dilin təşəkkül tapması bir çox hallarda ümumxalq dilinin özünün qanunauyğun inkişafının nəticəsi kimi meydana çıxır. Ədəbi dili səciyyələndirən başlıca əlamətdar cəhətlər onun zəngin lüğət tərkibinə, mükəmməl qrammatik struktura və üslublar sisteminə malik olmasıdır. "Ədəbi dilin yaranması zəruri tarixi-linqvistik prosesin nəticəsidir... Ədəbi dil – ədəbi danışıq, mədəni danışıq formasında ümumxalq bazası əsasında yaranır və formalaşır" (Qurbanov 2004, s.139).

Ədəbi dilin xüsusiyyətini, spesifikasını, adətən, seçmədə görürlər, bir qisim dil faktları qəbul olunur, digərləri isə rədd olunur, ədəbi dilə buraxılmır. Ədəbi dil kateqoriyaları özünəməxsus şəkildə qruplaşdırır, onları müəyyən məqsədlər üçün seçir. "Ədəbi dil öz bünövrəsində - söz ustadları tərəfindən cilalanmış və yaradıcı şəkildə zənginləşdirilmiş ümumxalq dilidir, buna görə də onu xalqın nitq mədəniyyətinin ən yüksək nailiyyəti kimi nəzərdən keçirmək zəruridir. Bu, ümumxalq dilinin ən yüksək formasıdır, görkəmli söz ustadları başda olmaqla bütün xalqın nitq yaradıcılığının nəticəsidir. Ədəbi ifadənin vasitələri və normaları dilin bütün daşıyıcıları tərəfindən sadəcə olaraq yaradılmır, həm də çox əhəmiyyətlidir ki, böyük mədəni dəyər kimi cəmiyyət tərəfindən diqqət və qayğı ilə qorunur" (Efimov, 1967, s. 5).

Ədəbi dilin nə zaman yaranması məsələsi də həmişə dil tarixi araşdırıcılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. "Adətən, belə hesab etmək qəbul olunmuşdur ki, ədəbi dil yazının meydana çıxması ilə əlaqədar yaranmışdır, belə ki sonuncu, öz növbəsində, ədəbi dilin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Lakin ədəbi dil yalnız yazılı formaya deyil, həm də şifahi formaya malikdir. Şifahi danışıq forması, şübhəsiz ki, yazılı dilin meydana çıxmasından xeyli əvvəl mövcud olmuşdur. Buna görə də tarixi planda ədəbi dilin şifahi və yazılı formaları və onların bir-birinə münasibəti öyrənilir" (Sovremennyi tatarskii literaturnyi yazyk, 1969, s. 14). Lakin şifahi ədəbi dil

anlayışı haqqında bir sıra dilçilərin fikirləri fərqlidir: V.V.Vinoqradov şifahi poeziyanın dilini ədəbi dil saymamış (Obshchee yazykoznanie, 1970, s. 507), A.S.Çikobava şifahi dili qəbul etməmiş (Chikabova, 1953, s. 121), A.İ.Yefimov ədəbi dilin yalnız yazı olduğu zaman mövcud ola biləcəyi fikrini bildirmişdir (Efimov, 1967, s. 8).

Bir qayda olaraq, yazısız ədəbi dillər olmur. Ədəbi dilin formalaşması, onun vasitələrinin və normalarının cilalanması yazının yaranması dövründən başlanmışdır. Əvvəllər mövcud olmuş şifahi-poetik yaradıcılıq ənənələrinə gəldikdə isə, onlar tarixdən əvvəlki hal kimi, nitq yaradıcılığı prosesi kimi, dil-üslub dəyərlərinin toplanması kimi nəzərdən keçirilməlidir, onlar olmadan nümunəvi dil kimi nəzərdən keçirilən ədəbi dilin meydana çıxması mümkün deyildir. Bundan əlavə, şifahi poetik yaradıcılığın dili müxtəlif üslublar sisteminin, həmçinin rəsmi-işgüzar, epistolyar və b. üslubların inkişaf etdiyi ədəbi dillə heç cür eyniləşdirilə bilməz. Beləliklə, ədəbi dil - sözün geniş mənasında ədəbiyyatın (bədii, elmi, publisistik və s.) dilidir; onun spesifik keyfiyyətləri və adının özü də bununla izah olunur. Daha sonra müəllif fikirlərini davam etdirərək yazır ki, ədəbi dilin formalaşması və inkişafında yazının əhəmiyyətini qiymətləndirmək çətindir. O, uzun əsrlər boyunca yaradılmış və toplanmış sözün milli mədəni dəyərini qorumağa imkan verir; o, dilin dayanıqlığına şərait yaradır, onun tarixi inkişafının bütün yolunu əks etdirir, ədəbi ifadə tərzinin daha həyati ənənələrinin yaranmasına və formalaşmasına və onların kütləviləşməsinə yardım edir. Ədəbi norma anlayışının özü tarixən formalaşmış və yazıyla möhkəmləndirilmiş nümunəvi ifadə tərzinin üsul və vasitələrinin ənənəsi olmadan təsəvvür edilməzdir.

Aydın görünür ki, dilçilik ədəbiyyatında ədəbi dil anlayışı yazı ilə birbaşa əlaqələndirilir, onların paralel şəkildə, hətta bir-birindən ayrılmaz şəkildə mövcud olması fikri əsas götürülür: "Ədəbi yaxud ədəbi-yazılı dil müxtəlif tarixi dövrlərdə, müxtəlif formalarda və növlərdə mövcuddur. Bu, həmişə bu və ya digər dərəcədə işlənilmiş, qanuniləşdirilmiş, düşünülmüş, işlənmə qaydalarına çox və ya az dərəcədə tabe olan bir dildir" (Stepanov, 1974, s. 193).

Ədəbi dil ilə bağlı deyilmiş fikirləri ümumiləşdirərək Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki: "Bəziləri ədəbi dil dedikdə, ancaq yazılı dili anlamışlar, şifahi ədəbi dilin də ola biləcəyini ağıllarına belə gətirməmişlər. Buna görə də ədəbi dil və onun inkişafı dedikdə, ancaq yazılı ədəbiyyatın, yazılı sənədlərin, nəhayət, kitabələrin dilini tədqiq etməkdən uzağa getməmişlər. Belə anlayış nəticəsində "yazısı olmayan xalqların ədəbi dili olmaz" kimi yanlış anlayış meydana çıxmış, yaxud bu və ya digər xalqın ədəbi dilinin başlanğıcı həmin xalqın yazıya malik olduğu dövrdən hesab edilmişdir" (Dəmirçizadə, s. 9). "Ədəbi dilə verilən izahlardakı norma, işlənilmiş forma, qanuniləşdirilmə kimi əməliyyatlar göstərir ki, ədəbi dil müəyyən dərəcədə süni (düzəltmə mənasında) səciyyə daşıyır. Deməli, ədəbi dilə təsir göstərmək, onu dəyişmək mümkündür. Əslində, ictimai, mədəni mühitin dəyişməsi

ədəbi dilə çox vaxt öz ciddi təsirini göstərir. Bu cəhətdən Azərbaycan dilinin tarixi səciyyəvi misal ola bilər" (Axundov, 1990, s. 99).

Azərbaycan ədəbi dili

Azərbaycan ədəbi dili haqqında danışmazdan öncə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiləri ədəbi dildən bəhs edərkən onu daha çox tarixi aspektdə araşdırmışlar. Ədəbi dilə həsr olunmuş əsərlər "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" (Ə.Dəmirçizadənin, T.Hacıyevin, N.Xudiyevin və b.-nın əsərləri) adlandırılmış və araşdırmalar da məhz bu istiqamətdə aparılmışdır. Müqayisə üçün deyək ki, rus dilçiliyində ədəbi dilin tarixi ilə yanaşı, ümumiyyətlə ədəbi dil məsələlərinə həsr olunmuş əsərlər də mövcuddur. Bu qəbildən olan tədqiqatlara V.V.Vinoqradovun (1967), R.A.Budaqovun (1967) və s.-ni misal göstərmək olar. Yalnız son dövrlərdə Azərbaycan ədəbi dilin ümumi məsələlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar meydana çıxmışdır.

Azərbaycan ədəbi dili tarixinin tədqiqatçılarının əksəriyyəti belə bir qənaətə gəlmişlər ki, Azərbaycan türkcəsi formalaşdığı zamanlarda artıq ədəbi dilin də müəyyən ünsürləri meydana çıxırdı. T.Hacıyev yazır: "Ədəbi dil nə zaman yaranıb? İlk əmək nəğməsi, ilk atalar sözü, ilk şeir, ilk mif-əfsanə yaranandan ədəbi dil başlayır... Ancaq bizim haqqında danışdığımız şəkildə ədəbi dil insanlığın müəyyən inkişaf səviyyəsində, müəyyən mədəni yüksəlişin məhsuludur, dövlətlərin yaranması, dövlətlər arasında yazışmaların başlanması, ümumiyyətlə, yazılı nitqin qeydə alınması ilə ictimai-mədəni hadisə kimi, ədəbi dil müəyyənləşir" (Hacıyev, 2012, s. 15).

Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini üç dövrə bölməyi münasib bilmişdir: "I.Ümumxalq dili əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşıb inkişaf etməsi dövrü. II.Azərbaycan milli dili əsasında ədəbi dilin sabitləşməsi dövrü. III.Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili kimi yenidən qurulması və sosialist milli dili əsasında inkişaf etməsi dövrü - sovet dövrü." (Dəmirçizadə, 1979, s. 100). Azərbaycan ədəbi dilini dövrləşdirən N.Xudiyev Ə.Dəmirçizadədən fərqli olaraq, yeni dövrləşdirmə təqdim edir: "I. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dövrü (qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). II. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XIII əsrdən XVII əsrə qədər). III. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XVII əsrdən bu günə qədər)." (Xudiyev, 1995, s. 4).

Müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dedikdə həm diferensiasiya (Azərbaycan türkcəsinin ümumi türkcədən "ayrılması"), həm də inteqrasiya ("yerli" qıpçaq və "gəlmə" oğuz tayfa dillərinin "birləşməsi") prosesini, daha doğrusu, həmin proseslərin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Azərbaycan ədəbi dilinin ümuxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrünü isə 2 mərhələyə ayırır: 1.XIII-XIV əsrlər; 2.XV-XVI əsrlər. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında

formalaşması və inkişafı dövrünü isə aşağıdakı mərhələlərə ayırır: 1.XVIIXVIII əsrlər; 2.XIX əsr; 3.XX əsrin əvvəlləri; 4.XX əsrin 20-30-cu illərindən sonrakı mərhələ (Xudiyev, 1995, s. 4–5).

A.Axundov Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixi barədə yazır: "Azərbaycan ədəbi dili öz inkişaf tarixində iki böyük dövr keçmişdir: XIII-XVII əsrlərdəki Azərbaycan ədəbi dili və XVIII əsrdən indiyədək mövcud olan Azərbaycan ədəbi dili. Məlum olduğu üzrə, hər iki dövrün ədəbi dili arasında istər leksik, istərsə də fonetik və qrammatik cəhətdən ciddi fərqlər vardır və onlar daha çox dilxarici amillərlə bağlıdır" (Axundov, 1990, s. 99).

Hər bir ədəbi dilin öz milli bünövrəsi əsasında inkişaf etdiyini, milli bünövrəyə bağlılığın və ondan qidalanmağın dilin varlığını əks etdirən başlıca şərt olduğunu qeyd edən A.Qurbanov Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yollarını belə müəyyənləşdirmişdir: "1) Ədəbi dilin formalaşması və tədricən inkişafı dövrü (XVIII əsrin sonuna kimi); 2) Ədəbi dilin tam sərbəstləşməsi dövrü (XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində); 3) Ədəbi dilin sürətli inkişaf dövrü (XX əsrin II-IV rüblərində) (Qurbanov, 2004, s. 143).

T.Hacıyev qeyd edir ki, ədəbi dil tarixini müxtəlif prinsiplərə görə dövrləşdirmək olar və müxtəlif prinsiplər üzrə dövrləşdirmə təcrübələri də var. Ədəbi dil anlayışında, yazı mühüm faktordur... Eyni zamanda bu təsnifatda xalqın keçdiyi təşəkkül və inkişaf mərhələləri, bu mərhələlərdə cəmiyyətin yetkinlik dərəcəsi, cəmiyyətin və dövlətçiliyin dilə münasibətinin mədəni təzahürü nəzərə alınmalıdır. Çünki bunların hamısının dilə və üslublara təsiri var. Bu baxımdan müəllif Azərbaycan-türk ədəbi dilinin tarixini iki dövrə ayırmağı daha münasib hesab edir: "1.Yazıyaqədərki dövr bütövlükdə təşəkkül tapmış Azərbaycan xalq dili tarixinin təxminən e.ə. II əsrdən eramızın VI əsrinə qədərini əhatə edir; 2.Yazılı dövr. Ədəbi dilimizin 2-ci dövrü bir neçə mərhələdən ibarətdir: 1) VII-XII əsrlər - "Dədə Qorqud kitabı"ndan Həsənoğluya qədər; 2) XIII-XVI - divan ədəbiyyatı dilinin aparıcı dil kimi fəaliyyəti mərhələsi. Bu mərhələ iki pillədə davam edir: a) XIII-XIV əsrlər - divan ədəbiyyatı dilinin başlanğıcı, ədəbi dilin Nəsimi yekunu; b) XV-XVI əsrlər - divan ədəbiyyatı dilinin zirvə mərhələsi, ədəbi dilin Füzuli yekunu - milli ədəbi dilin müəyyənləşməsi; 3) Milli ədəbi dilin yeni mərhələsi - XVII-XXI əsrlər. Bu mərhələ üç pillədən ibarətdir: a) XVII-XVIII əsrlər - normada xəlqiləşmə, realist ədəbiyyatın dilinin aparıcı mövqeyi mərhələsi; b) XIX-XX əsrlər - üslubların yenidən təşkili; c) üslubların yenidən sabitləşməsi, müasir ədəbi dil - XX əsrin 30-cu illərindən sonrakı dövr." (Hacıyev, 2012, s. 75, 90).

"Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini iki dövrə bölmək daha məqsədəuyğundur: 1.Azərbaycan ədəbi dilinin milli dilə qədər inkişaf dövrü; 2.Milli dil yaranandan sonrakı inkişaf dövrü" (Azərbaycan ədəbi dil tarixi, 2007, s. 51). A.Axundov Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində iki dövr ayırmışdır: "1.Əski Azərbaycan dili; 2.Yeni Azərbaycan dili". Birinci dövrü iki mərhələyə

ayırmışdır: "1.Əski Azərbaycan dilinin yaranması (XIII-XIV əsrlər); 2.Əski Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafı (XV-XVII əsrlər)" (Axundov, 2003, s. 359).

Yeni Azərbaycan dili dövrünü isə dörd mərhələyə ayırmışdır: "1.Ədəbi dilin xəlqiləşməsi dövrü (XVIII); 2.Milli dilin yaranması və inkişafı dövrü (XIX-XX əsrlər); 3.Sovet dövrü (1920-1990); 4.Çağdaş mərhələsi" (Axundov, 2003, s. 364). Ədəbi dilin inkişaf tarixini öyrəndiyimiz mənbələr həmin dilə məxsus yazılı abidələrdir. Milli dövrdə ədəbi dillərin inkişafının öyrənilməsi üçün ədəbi dil ilə bədii ədəbiyyatın dilinin tarixən bir-birinə qarşılıqlı təsiri məsələsi çox mürəkkəb məsələdir. Ədəbi dil və bədii əsərlərin dili anlayışlarının sərhədləri, ədəbi dillə bədii əsərlərin dilinin qarşılıqlı təsir formaları hələ ki dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin mənbələri

Ədəbi dilin öyrənilməsi ədəbiyyatın öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərdəki ədəbi dil haqqında təsəvvürümüz yalnız bədii əsərlərin dilinə əsasən formalaşdığı üçün, ədəbi dilin mənbələri kimi onları qəbul etmək məcburiyyətindəyik. Azərbaycan ədəbi dilinin mənbələri dedikdə, adətən aşağıdakı yazılı abidələr nəzərdə tutulur: İ.Həsənoğlunun qəzəlləri (XIII əsr), "DastaniƏhməd Hərami" (XIII əsr), Əlinin "Qisseyi-Yusif" əsəri (XIII-XIV əsrlər), M.Zəririn "Yusif və Züleyxa" əsəri (XIV əsr), Qazi Bürhanəddinin (XIV əsr), Yusif Məddahın (XIV əsr), İmadəddin Nəsiminin (XIV əsr), Mirzə Cahanşah Həqiqinin (XV əsr), Xəlilinin (XV əsr), Hamidinin (XV əsr), Hidayətin (XV əsr), Şeyx İbrahim Gülşəninin (XV əsr), Kişvərinin (XV əsr), Bəsirinin (XV-XVI əsrlər), Həbibinin (XV-XVI əsrlər), Şah İsmayıl Xətayinin (XVI əsr), Xəlifənin (XVI əsr), Sürurinin (XV-XVI əsrlər), Şahinin (XV-XVI əsrlər), Həqirinin (XVI əsr), Məhəmməd Füzulinin (XVI əsr), Fəzlinin (XVI əsr), Rəhmətinin (XVI əsr), M.Əmaninin (XVI əsr), Saib Təbrizinin (XVII əsr), Qövsi Təbrizinin (XVII əsr), Molla Pənah Vaqifin (XVIII əsr), Molla Vəli Vidadinin (XVIII), Mirzə Fətəli Axundovun (XIX əsr) yaradıcılığı və s. Bədii əsərlərlə yanaşı, Hüsaməddin Xoyinin "TöhfeyiHüsam", Cəmaləddin ibn Mühənnanın "Hülyət ül-insan və hilbətül-lisan" (XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəlləri), Əbu Həyyanın "Kitab əl-idrak li lisan əl-ətrak" (1313), Hinduşah Naxçıvaninin "Sihah əl-əcəm" (XIV əsrin ortaları) və digərlərinin tərcümə lüğətləri də bu mənbələr sırasındadır.

Bildiyimiz kimi, hər hansı dilin tarixinin öyrənilməsi üçün yazılı abidələr birbaşa mənbələrdir. Ancaq yazılı abidələrin də özünə görə müəyyən çatışmayan cəhətləri vardır ki, bunlar bu və ya digər dil hadisəsinin tədqiqi zamanı tədqiqatçıdan çox ehtiyatlı olmağı tələb edir. Bu vəziyyət digər bir vacib və kifayət qədər etibarlı mənbəyə – tədqiq olunan dilin dialektlərinə müraciət etməyə məcbur edir. Xüsusən də vaxtilə yazısı olmayan və ya yazılı abidələri çox az qorunub saxlanan dillər üçün dialekt məlumatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin hətta dil

çoxsaylı yazılı abidələrə malikdirsə belə, o zaman da dialektlər öz dəyərini itirmir, əksinə tədqiqatçının əsaslana biləcəyi etibarlı mənbəyə çevrilir.

Ədəbi dil və dialektlər

Məlum olduğu kimi, ədəbi dil və onun dialektləri bir-biriləri ilə bilavasitə əlaqəlidirlər. Ədəbi dil anlayışının özü, mahiyyətcə çoxplanlıdır, çoxşaxəlidir və adətən, onu dialektlərlə qarşılaşdırırlar və belə hesab edirlər ki, bu qarşılaşdırılmada ədəbi dilin cizgiləri meydana çıxır. Ədəbi dil vahiddir, onun gücü də məhz bundadır. Ədəbi dil ümumi dildir, bu xüsusiyyəti ilə o, dialekt müxtəlifliyinə qarşı durur.

Dilçilikdə qəbul olunmuş bir fikir mövcuddur ki, ədəbi dilin əsasında həmin dilin müəyyən dialekti dayanır. Tədricən həmin dialektdən məhdud xarakterli xüsusiyyətlər çıxarılır, digər dialektlərin məqbul xüsusiyyətləri seçilərək ədəbi dilə gətirilir və beləliklə, ədəbi dil daha da zənginləşir. Hətta rus dilçiliyində də bu fikrin tərəfdarları vardır ki, ədəbi dil bir dialektə deyil, ümumxalq dilinə əsaslanır: "Öz inkişafı prosesində ədəbi dil getgedə daha çox hansısa bir dialektə söykənmir, bütövlükdə ümumxalq dili üzərində bazalaşır. Bu, dilin elə bir mərhələsində xüsusilə nəzərə çarpır ki, tayfa dilləri əsasında xalq dili yaranır və təbii olaraq, ayrıca götürülmüş dialektin rolu və onun ədəbi dilə münasibəti əsaslı şəkildə dəyişir. Buna görə də rus ədəbi dili tarixi qarşısında duran ən vacib məsələlər sırasında, onun inkişafının hansı mərhələlərində dialektizmlərin ədəbi leksikanı artıran mənbə olduğunu müəyyənləşdirmək dayanır" (Efimov, 1967, s. 13).

R.A.Budaqov (1967) qeyd edir ki, əgər bu və ya digər ədəbi dilin hansı dialekt əsasında inkişaf etməyə başlaması barədə sual verilsə, cavab ikili olacaqdır. Ölkələrin bir qismində paytaxtın dialekti gələcək ədəbi dilin əsasını təşkil edir, digərlərində – proses daha çox mürəkkəb olur və paytaxtın önə çıxması hələ onun dialektinin də önə çıxmasını təmin etmir.

Ədəbi dil problemlərini araşdıran V.V.Vinoqradov V.M.Jirmunskinin "Milli dil və sosial dialektlər" əsərinə istinadən fərqli fikir irəli sürür: "Milli dilin əsasında, adətən, milli dövlətin başlıca iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzinin öz mənşəyinə görə qarışıq dialekti dayanır - Londonun, Parisin, Madridin, Moskvanın və s. dili." O qeyd edir ki, İtaliyada italyan milli dilinin yazılı forması XIV əsrin birinci yarısında Florensiya danışığı əsasında, Fransada XII əsrin sonlarında Paris dialekti əsasında, İngiltərədə XIV-XV əsrlərdə London dialekti əsasında formalaşmışdır (Vinoqradov, 1967, s. 13–14, 16–17).

Ədəbi dilin əsasında bu və ya digər dialektin dayandığını qeyd etsək də, müasir Azərbaycan ədəbi dili özünün heç bir dialekti ilə tam eyniyyət təşkil etmir. M.Şirəliyev Şamaxı-Bakı dialektinin Azərbaycan milli ədəbi dilinin əsasında durdu-

ğunu göstərmişdir. Lakin bu fikirlə razılaşmayan dilçilər olmuşdur. M.Cahangirov yazır: "Əsas dialekt" müddəasına görə, öz "aparıcı" rolu və səkkiz "ünsürü" ilə "Şamaxı-Bakı dialekti Azərbaycan milli ədəbi dilinin əsasında dur"muşdur... Azərbaycan ədəbi dili milli təşəkkül mərhələsinədək (əsasən "xalq dili dövrünün" son mərhələsi) heç də təkcə "Şirvan qrupu dialektlərinə" aid edilən altı fonetik-morfoloji "ünsür" əsasında yox, həmçinin əksər qismi ədəbi dildə, hb. genişişlək canlı danışıq dilində qədimlərdən istifadəli olan daha çox (onlarca) "ünsürlər" əsasında inkişaf etmişdir. Bu altı "ünsür" təkcə "Şirvan qrupu dialektlərinə" aid olmaqla qalmayıb, eyni zamanda digər "qrup dialektlərin" ayrı-ayrı şivələrində, hətta qədim abidələrdə belə, az və ya çox, bu və ya digər şəkildə işlək olmuşdur" (Cahangirov, 1978, s. 145,157).

Leksika anlayışının təyinatı klassik ənənəvi dilçiliyə gedib çıxaraq dilin üç fərqli aspektinin qarşılaşdırılması və fərqləndirilməsinə əsaslanır: səs tərkibi, leksik və qrammatik vasitələr. Lüğətlərdə sistemləşdirilən və dilin lüğət tərkibi adlandırılan leksik vasitələr, səs və qrammatik vasitələrlə birlikdə hər hansı bir dilin əsasını təşkil edir və bu mənada onun universal əlamətlərinə aid edilir. Eyni zamanda leksik vahidlərdəki fərq və onların məna strukturunun xarakteri və semantik kateqoriyalar hər bir dilin əsas fərqləndirici əlamətlərini təşkil edir.

Leksik vasitə olan söz dilin digər işarələri sırasında daha əsasdır, çünki o, bir neçə aspektdə semasioloji dəyərə malikdir. Söz ümumiləşdirir, adlandırır, işarə edir, söz məlumat verir və danışanın, dinləyənin müəyyən hisslərini ifadə edir. Söz işarəsinin bu xüsusiyyətləri haqqında S.O.Karsevskiy yazır ki, əgər işarələr hərəkətsiz olsaydı və onlardan hər biri yalnız bir funksiyanı yerinə yetirsəydi, dil sadə etiketlərin toplusu olardı. Lakin işarələrinin o dərəcədə hərəkətli olduğu dili də təsəvvür etmək mümkün deyil ki, konkret situasiyalardan kənarda heç bir şey ifadə etməsinlər. Burdan belə bir nəticə çıxır ki, linqvistik işarənin təbiəti eyni zamanda həm dəyişməz, həm də hərəkətli olmalıdır. Konkret situasiyaya uyğunlaşmaq xüsusiyyəti olan işarə yalnız qismən dəyişə bilər; və özünün digər hissəsinin hərəkətsizliyi sayəsində işarənin öz-özünə uyğun olaraq qalması lazımdır. Lakin sözdən hamı eyni dərəcədə istifadə etmir, çünki eyni dildə danışan insanların savadı, biliyi, dünyagörüşü, peşəsi, sənəti fərqlidir və bu səbəbdən onların söz ehtiyatı da çox müxtəlifdir. Hər hansı xalqın nümayəndələrinin bir qismi ədəbi dildə danışırsa, bir qismi də həmin dilin ayrıayrı dialekt və şivələrində danışır.

Nəticə

Müasir dilçilikdə dillərin və dialektlərin yaranma yolları haqqında iki əsas fikir geniş yayılmışdır. Dillər və dialektlər diferensiasiya və inteqrasiya yolu ilə yarana bilər. Diferensiasiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ilkin olaraq az və ya çox dərəcədə yekcins bir dil vahidinin dağılması nəticəsində yeni dil vahidləri

meydana gəlir. Dil vahidlərinin dağılması prosesi, məlum səbəblərlə şərtlənən tam təbii haldır. Dağılmanın əsas səbəbi öncədən vahid dil bütövünün ayrı-ayrı hissələrinin izolyasiya olunmasıdır. Bu izolyasiya hər hansı tayfanın və ya xalqın məskunlaşdığı arealdan uzaq olan ərazilərə həmin tayfanın və ya xalqın bir hissəsinin miqrasiyası yolu ilə yaradıla bilər. Tarixdə belə miqrasiyalara nümunələr məlumdur. Məsələn, 1055-ci ildən başlayaraq bayat tayfalarının İraq ərazisinə köçürülməsi prosesi başlanmışdır... Elmi mənbələrdə türkmanların ana dili olaraq Azərbaycan dilinin Cənubi Azərbaycan ləhcəsində (əfşar ləhcəsində) danışdıqları qeyd olunur. Hal-hazırda Kərkük türkləri və ya İraq türkmanları adlandırılan və sayı iki milyona çatan əhalinin xüsusi dialekti formalaşmışdır. Və ya vaxtilə Əfqanıstan ərazisinə köçürülən azərbaycanlıların da xüsusi dialekti formalaşmışdır. Əfqanıstanda yaşayan əfşarların öz dillərini azəri adlandırması da maraqlı faktdır. Yeni dil birlikləri inteqrasiya yolu ilə də yarana bilər. Lakin inteqrasiya yolu ilə yeni dillərin yaranması məsələsi ölçüyəgəlməz dərəcədə mürəkkəbdir və onun nəzəri cəhətdən dərk olunması bir sıra mürəkkəb məsələlərin həlli ilə əlaqəlidir. Müasir dialektologiya iki və ya daha çox dialektin qarışması nəticəsində yaranmış qarışıq dialektlərin mövcud olması barədə kifayət qədər etibarlı məlumatlara malikdir. Tədqiq etdiyimiz Qərbi Azərbaycan şivələrinin (Sadıqova, 2018) Azərbaycan dilinin qərb və cənub qrupu dialekt və şivələrinin ortaq xüsusiyyətləri əsasında formalaşması fikri qəbul olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində E.Əzizov, H.Mirzəyev, İ.Bayramov və b. bu fikrin tərəfdarlarıdır.

Ədəbiyyat

Axundov, A. (1990). Ümumi dilçilik. Elm.

Axundov, A. (2003). Dil və ədəbiyyat. Gənclik.

Azərbaycan ədəbi dil tarixi (4 cilddə, C. 1, XIII–XVI əsrlər). (2007). Şərq-Qərb.

Budaqov, R. A. (1967). Literaturnye yazyki i yazykovye stili. Vysshaya shkola.

Cahangirov, M. (1978). Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Elm.

Chikobava, A. S. (1953). Vvedenie v yazykoznanie. Nauka.

Dəmirçizadə, Ə. (1979). Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Maarif.

Efimov, A. I. (1967). Istoriya russkogo literaturnogo yazyka. Vysshaya shkola.

Hacıyev, T. (2012). Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (I hissə). Elm.

Obshchee yazykoznanie: Formy sushchestvovaniya, funktsii, istoriya yazyka. (1970). Nauka.

Qurbanov, A. (2004). Ümumi dilçilik (2 cilddə, C. 2). Nurlan.

Sadıqova, S. (2018). Azərbaycan ədəbi dilinin arxaik morfemləri. ADPU nəşriyyatı.

Sovremennyi russkii yazyk: Chast' 1. Leksika, fonetika, slovoobrazovanie, morfologiya. (1976). Vysshaya shkola.

Sovremennyi tatarskii literaturnyi yazyk: Leksikologiya, fonetika, morfologiya. (1969). Nauka.

Stepanov, Yu. S. (1974). Osnovy obshchego yazykoznaniya. Nauka.

Vinogradov, V. V. (1967). Problemy literaturnykh yazykov i zakonomernostei ikh obrazovaniya i razvitiya. Nauka.

Xudiyev, N. (1995). Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Maarif.

Caucasus Journal of Humanities and Social Sciences

Qafqaz Hümanitar və Sosial Elmlər Jurnalı

p-ISSN: 3135-9981 e-ISSN: 3135-999X

November 2026; volume: 1; issue: 1; serial: 1 Noyabr 2026; cild: 1; say: 1; nömrə: 1

RELIGIOSITY IN A POST-SOVIET RURAL COMMUNITY: BELIEF, RELIGIOUS PRACTICE, AND RELIGIOUS KNOWLEDGE

https://doi.org/10.69043/j4m38639

Asaf GANBAROV

Assoc. Prof. Azerbaijan Institute of Theology, Department of Religious Studies
s.f.d. dos. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, Dinşünaslıq kafedrası

Baku | Azerbaijan
asefganbarov@ait.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-6082-6029

Research article **Araşdırma əqaləsi**

Date of Submission: 20.08.2026
Date of Acceptance: 21.10.2026
Date of Publication: 20.11.2026
Plagiarism Checks: Yes
Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.
Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Müraciət tarixi: 20.08.2026
Qəbul tarixi: 21.10.2026
Nəşr tarixi: 20.11.2026
Plagiat yoxlaması: Bəli
Maraqların toqquşması: Bildirilməyib.

Etik bəyan: Bu çalışmanın ərsəyə gəlməsi prosesində elmi və etik prinsiplərə riayət olunduğu və istifadə olunan bütün mənbələrin ədəbiyyat bölməsində göstərildiyi müəllif (lər) tərəfindən bəyan olunmuşdur.

Müəllif hüquqları: Müəlliflər jurnalımızda dərc olunan məqalələrinin müəlliflik hüquqlarına CC-BY-NC 4.0. lisenziyası əsasında sahibdirlər.

Citation/İstinad: Ganbarov, A. (2026). Religiosity in a Post-Soviet Rural Community: Belief, Religious Practice, and Religious Knowledge. Caucasus Journal of Humanities and Social Sciences, 1(1), 51-70. https://doi.org/10.69043/j4m38639

Religiosity in a post-soviet rural community: belief, religious practice, and religious knowledge

Abstract: This article examines belief, religious practice, and religious knowledge in a post-Soviet rural community. Its empirical basis is a survey of 137 residents aged 15 and older in Lovayın village, Astara district, Azerbaijan, reported in a master's thesis completed in 2009. Interviews and observations from the original study provide contextual information. The analysis descriptively compares selected indicators of religious life. While 93.4% of the sample reported believing in God without doubt, 39.4% performed all prescribed daily prayers and 60.6% observed the entire Ramadan fast. Religious knowledge was rated as moderate by 48.2% of respondents; 33.6% described their knowledge as poor or nonexistent. Books and religiously knowledgeable acquaintances were the most frequently reported sources of religious information. These findings demonstrate the limitations of assessing religiosity through a single indicator. Widespread belief does not imply equally widespread regular observance or highly rated religious knowledge. The differences are discussed in relation to the Soviet legacy, local social relations, and opportunities for religious learning. State secularism is distinguished from religiosity as an empirical feature of social life. The conclusions concern a particular community and historical period and provide a basis for future comparative research.

Keywords: Sociology of religion, religiosity, post-Soviet society, religious belief, religious practice, religious knowledge, Azerbaijan.

Postsovet kənd icmasında dindarlıq: inanc, ibadət və dini bilik

Xülasə: Məqalədə postsovet kənd icmasında inanc, ibadət və dini bilik araşdırılır. Tədqiqatın empirik əsasını Azərbaycanın Astara rayonunun Lovayın kəndində 15 yaş və yuxarı 137 sakin arasında aparılmış və 2009-cu ildə tamamlanmış magistr dissertasiyasında təqdim edilmiş sorğunun nəticələri təşkil edir. İlkin tədqiqatın müsahibə və müşahidə materiallarından kontekstual məlumat kimi istifadə olunur. Təhlildə dini həyatın seçilmiş göstəriciləri təsviri səviyyədə müqayisə edilir. Respondentlərin 93,4%-i Allaha şübhəsiz inandığını bildirdiyi halda, 39,4%-i bütün gündəlik namazlarını qılır, 60,6%-i isə Ramazan orucunun tamamını tutur. Respondentlərin 48,2%-i dini biliyini orta səviyyədə qiymətləndirir; 33,6%-i biliyinin zəif olduğunu və ya heç dini biliyinin olmadığını bildirir. Kitablar və dini bilgili tanışlar dini məlumat əldə etmək üçün ən çox müraciət edilən mənbələrdir. Bu nəticələr dindarlığın tək bir göstərici əsasında qiymətləndirilməsinin məhdudluğunu göstərir. İnancın geniş yayılması müntəzəm ibadətin və dini bilik haqqında yüksək özünüqiymətləndirmənin eyni dərəcədə yayılması demək deyil. Aşkar edilmiş fərqlər sovet irsi, yerli sosial münasibətlər və dini öyrənmə imkanları kontekstində müzakirə olunur. Dövlətin dünyəviliyi sosial həyatın empirik

xüsusiyyəti kimi dindarlıqdan fərqləndirilir. Nəticələr konkret icmaya və tarixi dövrə aiddir və gələcək müqayisəli tədqiqatlar üçün əsas yaradır.

Açar sözlər: din sosiologiyası, dindarlıq, postsovet cəmiyyəti, dini inanc, ibadət, dini bilik, Azərbaycan.

Introduction

Research on religion in post-Soviet societies requires attention to processes that are connected but not interchangeable. Religious institutions, individual affiliation, everyday practices, and religious knowledge may develop at different rates and in different directions. Greater public visibility of religion does not necessarily indicate more regular observance or deeper knowledge of religious teachings. Establishing the characteristics of religious life therefore requires separate consideration of what people believe, which practices they perform, and how they learn about religion. This distinction provides the starting point for the present study.

Azerbaijan offers a useful setting for examining these relationships. Soviet restrictions on religious institutions coexisted with the transmission of religious meanings through families and local traditions. Taştan (2003) draws attention to the preservation of religious and national values through customs and ceremonies. Hasanov's (2007) analysis similarly locates religious continuity within family relations, everyday life, and collective memory. Religious life consequently extends beyond formal institutions. Understanding how this historical experience appears in a particular community nevertheless requires local empirical evidence rather than assumptions about a uniform national pattern.

A central difficulty in studying religiosity is the conflation of religious belonging with religious activity. Someone identifying with a religion may not regularly fulfill all its obligations. Participation in a ceremony likewise provides insufficient evidence about that person's beliefs or knowledge. Religious knowledge itself requires differentiation: familiarity with terminology, the ability to read sacred texts, information about religious matters, and the perception of oneself as knowledgeable are distinct indicators. Earlier research on Azerbaijan includes survey-based work on religiosity (Faradov, 2001) and a study of religious life among university students (Erten, 2008). These different settings underscore the need to specify the population to which findings apply.

The present study draws on empirical material from Lovayın village in Azerbaijan's Astara district. The original investigation documented beliefs, practices, religious knowledge, and religion's place in social relationships (Ganbarov, 2009). This article focuses on three aspects of that material: the prevalence of belief, participation in religious practices, and religious knowledge. Its purpose is to identify

variation within religious life by comparing these indicators, while retaining the local setting that gives the findings their meaning.

The principal research question is: How are belief, religious practice, and religious knowledge expressed in a post-Soviet rural community, and what does their comparison reveal about religious life? The analysis first examines responses concerning basic beliefs, then the regularity of selected practices, and finally self-assessed knowledge and information sources. Throughout, comparisons between sample percentages are distinguished from evidence of statistical relationships between individuals' responses. The article contributes a multidimensional description of one community at a particular historical moment. The material may support later comparison, provided that sampling procedures, question wording, and calculations are sufficiently comparable.

A Multidimensional Approach to Religiosity

The sociology of religion examines religious life through the relationships between belief, conduct, and social organization. Wach's (1995) distinction between theoretical, practical, and sociological expressions of religious experience shows why religion cannot be reduced to an individual's inner life. Expressing beliefs, performing rituals, and forming religious associations are complementary activities, but each can be investigated separately. The principal implication for empirical research is that different religious expressions should not be treated as interchangeable measures of the same phenomenon.

A multidimensional analysis distinguishes religious experience, ritual, belief, knowledge, and social consequences. Religious experience concerns feelings and experiences associated with the sacred; ritual concerns participation in ceremonies and acts of worship; belief concerns acceptance of religious teachings. Knowledge refers to familiarity with religious concepts, while consequences concern the expression of religious commitments in everyday conduct and relationships. These dimensions are connected without automatically determining one another. Knowing a teaching does not necessarily imply believing it or acting accordingly (Ganbarov, 2016, pp. 14–18; Köktaş, 1993, p. 54). The present article addresses three dimensions; it does not test a complete model of religiosity.

The belief dimension concerns respondents' positions on fundamental articles of faith, including God, prophets, sacred books, the afterlife, angels, and destiny. These indicators principally measure declared belief. They do not fully establish its philosophical justification, emotional depth, or the meaning assigned to each concept. Two respondents affirming belief in the afterlife may understand it differently. Whether their understandings coincide would require further investigation rather than an inference from their selection of the same response category.

The practice dimension concerns religion's behavioral expression. Ritual prayer (*namaz*), fasting, supplication (*dua*), and reading the Quran are the principal indicators considered here. Their timing and participation requirements differ: prescribed prayers recur daily, Ramadan fasting is concentrated in one month, and supplication may occur in varied circumstances. Their prevalence can be compared, but treating them as equivalent points on an intensity scale requires justification. This attention to types and frequency of observance is consistent with the empirical approach used by Köktaş (1993).

Religious knowledge is considered at two levels: respondents' assessments of their own knowledge and the sources and resources through which they learn. These are complementary but distinct. High self-assessed knowledge need not produce a high score on an objective test, and possession of religious books does not establish regular reading. Huber and Huber (2012) likewise distinguish an intellectual dimension from ideology, experience, and public and private practice in their Centrality of Religiosity Scale. Their approach provides an additional conceptual reference; the present questionnaire was not administered as that scale and cannot retrospectively be scored as one.

Distinguishing dimensions also requires separating sociological analysis from normative judgments. The purpose is to understand reported beliefs and practices rather than classify respondents as authentic or inauthentic believers. Differences in observance do not automatically establish insincerity, ignorance, or absence of religious commitment. Günay's (2005) treatment of religion within its broader social context supports an interpretation attentive to multiple influences rather than a single explanatory factor.

The rural setting adds another consideration. Wolf's (2000) discussion of peasant societies connects religious experience with family life, rites of passage, and local relationships. Günay's (1999) study of Erzurum and surrounding villages also provides a relevant precedent for investigating religion in a defined sociocultural setting. Practices should therefore be situated within everyday relations as well as individual choices. Close relationships may sustain a shared religious vocabulary without producing identical observance among all residents. The existence of a village community does not itself establish religious uniformity.

The Post-Soviet Context and Secularism

The term *post-Soviet* is used as a historical designation, not as an automatic explanation of religious revival. It locates the community within conditions emerging after a period of restrictions on religious institutions. Yunusov's (2004) historical account of Islam in Azerbaijan and Hasanov's (2007) analysis of continuity and change provide broader contexts for this transition. Neither context explains every

individual response. Attributing nonobservance solely to Soviet atheism, for example, would require evidence about the person's life history and religious socialization.

Qənbərov (2019, pp. 101–115) distinguishes phases of Soviet religious policy rather than presenting it as a single unchanging regime. Repression, subsequent institutional supervision, and changes during perestroika constituted different conditions. This differentiation matters because residents of different ages did not experience the same historical circumstances. Yet identifying whether an age difference reflects generational experience, a life-course effect, or another influence requires a research design capable of separating those possibilities. The historical discussion therefore guides interpretation without establishing a causal relationship between age and religiosity.

Taştan's (2003) emphasis on continuity through customs and ceremonies suggests that restrictions on institutions need not imply the complete interruption of religious transmission. The Lovayın material, combining high belief prevalence with varied practices, is relevant to this discussion. Kotecha's (2006) regional account also draws attention to the interaction of Islamic and ethnic identities in Azerbaijan, supporting sensitivity to local differences. The present survey, however, does not directly compare Soviet and post-Soviet observations. Historical continuity remains an interpretive context rather than a change measured by this dataset.

Secularism must also be defined carefully. Qənbərov (2019, pp. 28–32) differentiates secularism as a principle organizing state–religion relations from secularization as change in religion's social position. Casanova (2006) similarly separates institutional differentiation, the decline of beliefs and practices, and the privatization of religion. These distinctions mean that a secular state does not, by itself, demonstrate weak personal belief. Conversely, widespread belief does not establish the legal character of state–religion relations. Institutional arrangements and individual religiosity require evidence at their respective levels of analysis.

Religious education illustrates the practical importance of this distinction. The secular organization of schooling, access to religious information outside school, and individual interest in learning are separate issues. Qənbərov's (2019, pp. 153–160) discussion of religious education helps contextualize respondents' reported use of books, family members, acquaintances, and religious specialists. The survey does not establish that a particular educational policy caused a particular practice. It describes learning preferences and perceived needs within the historical and institutional environment of the original research.

Methodology

The article reexamines empirical findings from the author's master's research completed at Selçuk University in 2009 (Ganbarov, 2009). The original study offered

a broad account of social and religious life in Lovayın; the present analysis selects findings concerning belief, practice, and knowledge. The author's other work contributes to the theoretical framework (Ganbarov, 2016; Qənbərov, 2019). The original research also drew on the empirical traditions represented by Günay (1999) and Köktaş (1993) when developing its method, hypotheses, and questionnaire.

The study population comprised actual village residents aged 15 and older. Because official population figures differed from actual residence, a list of eligible residents was prepared and individuals were randomly selected. When a selected person was absent or declined participation, another person was selected. The final survey included 137 respondents (Ganbarov, 2009). The replacement procedure and absence of a separately reported total number of people initially approached prevent calculation of a response rate and limit assessment of the sample's representativeness.

The sample included 75 men and 62 women. There were 44 respondents aged 15–25, 56 aged 26–40, 29 aged 41–60, and seven aged 61 or older; age was missing for one respondent. Younger and middle-aged residents therefore predominated. The original study describes a social setting shaped by agriculture, family connections, and labor migration, with religious life predominantly situated within a Sunni-Shafi'i tradition. These characteristics identify the context of the findings rather than explain them causally.

The original investigation combined a questionnaire with interviews and observations. Here, the latter are used only as contextual material in the form reported in the thesis. Separate interview counts, complete transcripts, and systematic coding results are unavailable for this analysis, so no independent qualitative analysis is claimed. No identifying respondent information is presented. The findings are treated as evidence from the period covered by the original research rather than as a measurement of present-day religious life.

Belief is examined through doctrinal questions; practice through ritual prayer, fasting, supplication, and Quran reading; knowledge through self-assessment, information sources, and religious books in the home. The original unit of analysis was the individual respondent, but this reanalysis uses published aggregate tables. It therefore presents no new correlations, regressions, or individual profiles. Different percentages establish different levels of prevalence within the sample, but do not fully reveal how the dimensions combine within the same individuals.

All percentages are recalculated from the reported counts using the full sample, N = 137, and rounded to one decimal place. Thus, 128 respondents expressing belief in God without doubt represent 93.4% of the sample. The original table's 94.1% uses 136 valid responses as its denominator. Responses are unchanged; the denominator is standardized. Indicators from different questions are not added

together, and multiple-response questions are calculated separately for each option. The tables specify these distinctions to make comparisons transparent.

The study concerns one village. It does not represent Azerbaijan's entire population, all post-Soviet societies, or an ethnic group as a whole. Inconsistencies between category counts in some original cross-tabulations preclude their use for new association claims. Self-assessed knowledge is not an objective measure of religious literacy. Finally, a single cross-sectional survey cannot establish the rate, direction, or causes of religious revival. These limitations define the scope within which the descriptive findings can be interpreted.

The Prevalence of Religious Beliefs

The findings indicate widespread acceptance of basic religious beliefs. Belief in God without doubt was reported by 128 respondents, representing 93.4% of the sample. Seven believed but expressed some doubts, while one reported believing because others did; one response was missing. No respondent explicitly selected disbelief in God. The answers therefore primarily describe variation within an affirmative orientation toward belief. Although belief appears to constitute a broadly shared reference point, this does not mean that everyone held an identical religious worldview (Ganbarov, 2009).

Table 1: *Affirmative Responses Concerning Basic Religious Beliefs*

Indicator	n	%
Belief in God without doubt	128	93.4
Firm belief in Muhammad's prophethood	127	92.7
Belief in all prophets	122	89.1
Belief in all sacred books	122	89.1
Belief in the afterlife without doubt	119	86.9
Belief in angels without doubt	116	84.7
Belief in destiny	121	88.3

Note. N = 137. Each row concerns a separate question; percentages must not be summed. Percentages were recalculated from the original counts. Source: Ganbarov (2009), Tables 10, 15–16, 18–19, and 21–22.

Firm belief in Muhammad's prophethood was reported by 127 respondents. Belief in all prophets and all sacred books was reported by 122 respondents in each case. These differences underscore the distinct content of the questions: a position on a particular prophet cannot simply be merged with a general statement concer-

ning all prophets. Identical totals for two indicators also do not establish that precisely the same respondents gave those answers. Such a conclusion would require matching individual records.

Belief in the afterlife without doubt was reported by 119 respondents, belief in angels without doubt by 116, and belief in destiny by 121. These figures are somewhat lower than the figure for unequivocal belief in God. Widespread religious belief thus coexists with differences in the acceptance of particular teachings. Different interpretations, information levels, or personal doubts are possible explanations, but the available answers cannot distinguish between them. The differences can be described more confidently than their causes can be established.

The social setting also matters when interpreting these high figures. Observations in the original study suggest that religious meanings occupied an important place in everyday relationships and ceremonies (Ganbarov, 2009). In such a setting, personal conviction and the wish to provide a socially acceptable answer may not be easily separated. This possibility does not invalidate respondents' statements. It instead underlines the distinction between measuring declared belief and investigating the full range of a person's religious experience.

The belief findings should likewise remain distinct from the knowledge findings. Affirming belief in God or the afterlife does not establish detailed familiarity with theological explanations. Acceptance through family and community life and learning through systematic religious instruction are different pathways. The survey does not identify the formation of each respondent's beliefs. High affirmative response rates therefore cannot establish uniformly high religious knowledge among village residents.

Variation in Religious Practices

The practice indicators present a more differentiated picture. Fifty-four respondents, or 39.4%, reported performing all prescribed prayers. Seven prayed only on Fridays and religious holidays, and 25 prayed occasionally. Forty-nine respondents, or 35.8%, reported never performing ritual prayer; two did not answer. Combining the categories reporting some participation gives 86 respondents, or 62.8%. This combined figure indicates some practical engagement with ritual prayer and must remain distinct from regular daily observance (Ganbarov, 2009).

Table 2: *Selected Indicators of Religious Practice*

Indicator	n	%
Performs all prescribed prayers	54	39.4
Prays only on Fridays and religious holidays	7	5.1
Performs ritual prayer occasionally	25	18.2
Never performs ritual prayer	49	35.8
Observes the entire Ramadan fast	83	60.6
Observes part of the Ramadan fast	5	3.6
Never fasts	44	32.1
Offers supplication frequently in all circumstances	73	53.3
Offers supplication only after ritual prayer	42	30.7
Offers supplication only in difficult circumstances	18	13.1
Reads the Quran daily	10	7.3
Reads the Quran occasionally	38	27.7
Reports being unable to read the Quran	85	62.0

Note. N = 137. Selected responses to separate questions are shown; no overall total applies. Full Ramadan observance includes 59 respondents who fasted throughout Ramadan only and 24 who also fasted on certain other holy days. Source: Ganbarov (2009), Tables 27, 32, and 42–43.

The substantial shares reporting regular ritual prayer and no ritual prayer demonstrate that the community does not fit a single pattern of observance. Daily practitioners, occasional participants, and nonparticipants inhabit the same social environment. Describing the community solely through its most active practitioners would overlook this variation. Conversely, the proportion reporting no ritual prayer cannot by itself establish weak religious attachment throughout the community. Other practices and beliefs must also be considered.

Full Ramadan fasting was more widespread than complete observance of daily prayers. Fifty-nine respondents fasted throughout Ramadan only, and 24 also fasted on certain other holy days, producing a total of 83. Five fasted during part of Ramadan, 44 never fasted, two gave other answers, and three did not respond. Fasting was consequently widespread but not universal.

The difference between full Ramadan observance and complete daily prayer observance was 21.2 percentage points. This invites consideration of the distinctive organization of each practice: daily repetition and participation concentrated in a particular calendar period create different routines. The original study also reports

increased religious activity during Ramadan (Ganbarov, 2009). That observation suggests a possible role for shared religious time. Because the effect of the social environment on fasting was not separately measured, however, it remains a contextual interpretation.

Supplication extends the picture beyond prescribed ritual observance. Seventy-three respondents offered supplication frequently in all circumstances, 42 only after ritual prayer, and 18 only during difficulties. Three reported never doing so, and one answer was missing. In total, 133 respondents, or 97.1%, reported supplication in at least one of these forms. Its prevalence was therefore very high, although this aggregate figure does not imply equal frequency among respondents.

Distinguishing supplication from ritual prayer is analytically important. Not performing ritual prayer does not necessarily mean never offering supplication. The overall distributions suggest that personal expressions of religious engagement may extend beyond regular prescribed observance. The published tables do not, however, identify exactly how many nonparticipants in ritual prayer practiced supplication. No additional figures for individual combinations are therefore proposed. The supported finding concerns differences in the prevalence of practices.

Quran reading occupies an area of overlap between practice and knowledge. Ten respondents read it daily, two on Friday nights, and 38 occasionally. Eighty-five reported being unable to read it; one did not wish to read it, and one did not answer. The original interpretation discusses Quran reading in relation to engagement with the Arabic text (Ganbarov, 2009). The result must therefore not be generalized into a measure of overall literacy or the ability to read all religious materials.

Inability to read the Quran also differs from rejection of it as a sacred text. Acceptance of sacred books was high, while Quran-reading ability was less widespread. The significance attributed to a text may thus differ from the capacity to engage with it directly. Hearing recitation, reading a translation, and receiving someone else's explanation are distinct forms of engagement. Since the survey did not measure all these pathways with equal specificity, their relative prevalence cannot be established here.

Practices involving material resources provide additional evidence of differentiation. Eight respondents reported paying zakat annually, whereas 95 said they lacked the financial means but would pay if able. Annual payment of fitra was reported by 107 respondents (Ganbarov, 2009). These differences cannot be explained solely by stronger or weaker religious commitment. The conditions governing each practice, economic resources, and respondents' understanding of those conditions all require consideration. Accordingly, these figures are not converted into a single religiosity score.

Religious Knowledge and Sources of Learning

The knowledge findings follow a different measurement logic from the belief and practice indicators. Respondents were asked to assess their own religious knowledge. Ten rated it very good, 12 good, 66 moderate, and 34 poor; 12 reported having none. Three answers were missing. Those selecting good or very good thus numbered 22, or 16.1%, while those reporting poor or nonexistent knowledge numbered 46, or 33.6%.

Table 3: *Respondents' Self-Assessed Religious Knowledge*

Self-assessment	n	%
Very good	10	7.3
Good	12	8.8
Moderate	66	48.2
Poor	34	24.8
No religious knowledge	12	8.8
Missing	3	2.2
Total	137	100.0

Note. Percentages use N = 137. Category percentages may not sum to exactly 100 because of rounding. The indicator measures self-assessment rather than performance on an objective knowledge test. Source: Ganbarov (2009), Table 46.

The largest group selected the moderate category, while relatively few rated their knowledge highly. Yet moderate knowledge need not mean the same thing to every respondent. Some may regard familiarity with daily ritual requirements as sufficient, while others may expect extensive explanations of religious texts. Self-assessment potentially reflects both perceived information and expectations about what religious knowledge should include. The most accurate description of this indicator is therefore subjective assessment of religious knowledge.

The contrast between widespread belief and less widespread high knowledge ratings is a central finding. At the sample level, acceptance of religious teachings and perceived systematic knowledge do not have the same prevalence. This does not establish a general philosophical proposition that belief is inherently independent of knowledge. It shows that affirmative belief responses and high self-ratings are differently distributed in this survey. The distinction makes the social opportunities for religious learning a separate subject of inquiry.

Reported information sources offer insight into these opportunities. Forty-nine respondents consulted religious books independently, 47 approached religiously knowledgeable acquaintances, 20 consulted family members, seven an imam,

and five a molla, or local religious specialist. Two identified another source. The original account explains that seven respondents selected multiple options and their responses were coded as invalid or missing (Ganbarov, 2009). That category therefore includes more than silence or refusal to answer.

Table 4: *Reported Sources for Learning About Religious Matters*

Source	n	%
Independent consultation of religious books	49	35.8
Religiously knowledgeable acquaintances	47	34.3
Family	20	14.6
Imam	7	5.1
Molla	5	3.6
Other source	2	1.5
Recorded as invalid or missing	7	5.1
Total	137	100.0

Note. N = 137. Seven multiple-option responses were treated as missing in the original study; that classification is retained. Percentages are rounded. Source: Ganbarov (2009), Table 47.

Books and knowledgeable acquaintances together account for 96 respondents, or 70.1% of the sample. Individual reading and exchanges within personal relationships therefore occupy a prominent place in reported religious learning. Reading should not, however, be treated as wholly separate from social relationships. Book selection, recommendations, and interpretation may involve other people. Since the survey did not examine those connections, it cannot establish that individual reading occurred independently of social intermediaries.

The smaller shares consulting imams and mollas do not demonstrate that religious specialists played little part in community life generally. The question concerned where respondents turned to learn about a religious matter. Specialists may have different roles in organizing ceremonies or leading worship. Limited consultation also does not automatically imply distrust: accessibility, personal acquaintance, reading habits, and other circumstances could matter. The available data do not separately measure these explanations.

Family members accounted for 14.6% of responses. This figure does not capture their entire role in early religious socialization. Seeking information about a current issue and learning religious ideas during childhood are different activities. Someone currently preferring books may still have acquired a religious identity through family life. The family's position as the third most frequent source therefore

provides no direct evidence of declining intergenerational transmission. Establishing such a change would require religious life histories and investigation of practices within families.

Religious books in the home provide another indicator of the learning environment. The original table records 120 respondents with a Quran at home, 103 with prayer instruction books, 80 with books about the Prophet's life, and 73 with a Quran translation. Using the full sample, these figures represent 87.6%, 75.2%, 58.4%, and 53.3%, respectively. Since several book types could be present in the same home, the percentages must not be summed. Some original percentages used 136 valid responses; all are recalculated here using N = 137 (Ganbarov, 2009).

Widespread possession of the Quran and frequent reports of inability to read it are not contradictory. Possessing a sacred text may have religious and cultural significance, while reading its original language requires a learned skill. A book may also be used by another household member. Possession, personal reading, and comprehension must therefore be distinguished. The survey supplies partial information about the first two but does not directly measure comprehension.

Attitudes toward religious education complete this picture. One hundred and ten respondents, or 80.3%, considered it necessary. Six saw no need, 19 expressed no opinion, and two answers were missing (Ganbarov, 2009). A positive orientation toward religious learning was thus widespread. The question nevertheless does not identify preferred content, instructional methods, or institutional arrangements. Support for a particular curriculum or religious organization cannot be inferred without further questions.

Comparing the Dimensions and Discussing the Findings

Taken together, the results show why the community's religious life cannot be adequately described through a single level of intensity. Affirmative responses concerning basic beliefs are widespread; daily, seasonal, and situational practices attract different participation levels; high knowledge ratings are less common. A shared framework of belief consequently coexists with varied practices and learning experiences. A binary classification of the village as religious or secularized would obscure much of this empirical differentiation.

The first major finding concerns the difference between declared belief and regular daily observance. Belief in God without doubt was reported by 93.4%, while 39.4% performed all prescribed prayers, a difference of 54.0 percentage points. Acceptance of belief was clearly more widespread than complete daily observance. The size of the gap does not, however, explain individual behavior. Time requirements,

learned habits, and personal circumstances are possible lines of inquiry whose influence would need to be measured directly.

The second finding concerns variation within the practice dimension itself. Full Ramadan fasting was more widespread than complete daily prayer observance, while supplication formed part of many respondents' religious lives in different circumstances. Participation cannot be adequately captured by a simple distinction between practicing and nonpracticing. Someone who does not perform one practice may participate consistently in another. Future comparisons should therefore consider the type, frequency, and circumstances of observance together. The present findings provide descriptive grounds for this approach.

The third finding concerns the significance of self-assessed knowledge as a separate indicator. Only 16.1% rated their knowledge as good or very good. The contrast with belief and practice suggests that the community's religious life cannot be described solely through perceived theological competence. The large moderate category also resists a binary division into knowledgeable and unknowledgeable respondents. How people define adequate knowledge remains central. Interpretation should address both informational content and the social meaning of self-assessment.

Two knowledge-related findings are particularly useful when read together: 33.6% reported poor or nonexistent knowledge, while 80.3% considered religious education necessary. Low self-assessment and perceived educational need both appear within the sample, but the tables do not identify their exact overlap. Knowledge-related attitudes cannot simply be equated with indifference to learning. A distinction emerges between the value attached to learning and existing knowledge or skills, although its individual distribution requires further investigation.

The prominence of books and knowledgeable acquaintances helps identify the social environment within which this distinction occurs. Respondents do not rely on a single formal educational channel. Reading offers direct engagement with texts, while consulting acquaintances may allow explanation and follow-up questions. The survey does not compare the content or quality of these sources. Its findings concern the channels through which information is sought, rather than the inherent reliability of any one channel.

The difference between Quran ownership and reading ability also separates material resources from practical capacities. Keeping a Quran may express family identity, support worship, or serve another household member. Establishing its specific significance would require household observation and interviews. The methodological implication is nonetheless clear: possession cannot substitute for a mea-

sure of personal use. Access to a religious resource and the ability to engage with it should be measured separately.

The post-Soviet context provides a historical framework for interpreting this variation. Transmission through families and communities and opportunities for organized religious instruction may follow different historical paths. Qənbərov (2019) situates religious institutions and educational opportunities within changing state–religion relations. The Lovayın findings add local empirical material to this broader discussion. They do not establish that a single historical factor produced the observed differences between belief, practice, and knowledge. The relationship between institutional history and individual experience remains an issue for further research.

The same distinction between levels of analysis applies to secularism. The state's legal organization concerns public authority, whereas the survey describes personal beliefs and practices. A secular state and widespread personal belief can coexist without logical contradiction. The conceptual distinction developed by Qənbərov (2019, pp. 28–32) helps clarify this relationship. Equating support for religious education with a position on the secular foundations of the state would attribute an unmeasured political view to respondents.

Nor should the concept of a rural community imply uniform religiosity. Close local relationships may facilitate shared religious language without equalizing daily schedules, learning opportunities, or personal interests. The different practice categories make that internal variation visible. Wolf's (2000) emphasis on family and local relationships helps locate individual conduct within its social setting. Assessing the setting's influence requires investigation of specific relationships and activities, beyond merely acknowledging that they exist.

Further analysis of individual records could establish which beliefs, practices, and knowledge ratings occur together. This would permit more precise descriptions of religious patterns, provided the original database can be located and its quality and coding verified. New data collection could supplement self-assessment with knowledge questions using transparent content criteria. Researchers could then investigate whether perceived knowledge corresponds to familiarity with specific religious concepts.

A repeated study could also introduce a temporal comparison. A new survey using comparable sampling and questions would help identify changes in religious practices. Original response meanings should be retained, with new options documented separately. Investigating newer information channels need not eliminate the earlier categories of books, family, and acquaintances. Measuring continuity alongside new forms of learning would support both historical comparison and a more complete account of contemporary information use.

Future measurement should also distinguish domains of knowledge. Recognizing articles of faith, knowing ritual procedures, explaining a text, and understanding religious history are different competencies. The original general self-assessment question does not establish which domain respondents had in mind. A moderate rating may therefore conceal different combinations of knowledge. Someone familiar with daily ritual procedures might regard their historical knowledge as limited; this is an illustration of a measurement issue, rather than a finding about a particular respondent.

The same consideration applies to information sources. Asking for one main source establishes a preference but may omit additional channels. The seven multiple-option responses coded as missing are significant in this respect. A future survey could ask separately about primary and supplementary sources, allowing researchers to examine how reading and interpersonal explanation combine within individual experience. Such a refinement would leave the historical percentages intact while making the structure of future data more informative.

Reanalysis consequently clarifies both what the earlier material establishes and what remains unanswered. Recognizing these boundaries enables more accurate use of the original findings and more focused subsequent research. Explicit limitations strengthen the basis for comparison by identifying the questions, categories, and units to which each conclusion applies.

Conclusion

The Lovayın material demonstrates that dimensions of religiosity are expressed at different levels within a post-Soviet rural community. Basic beliefs are widely accepted, practices vary in prevalence, and high self-assessed knowledge is comparatively limited. Belief, behavior, and knowledge must therefore be considered together. Selecting one dimension to represent religiosity as a whole would exclude a substantial part of the empirical picture.

Belief in God without doubt characterized 93.4% of the sample, compared with 39.4% reporting all prescribed daily prayers and 60.6% observing the entire Ramadan fast. Supplication adds evidence of religious engagement beyond regular prescribed observance. These percentages should not be combined into an overall religiosity rate: each describes a different orientation or practice.

The largest group rated its knowledge as moderate. Books and knowledgeable acquaintances were the leading information sources, and perceived need for religious education was widespread. The difference between Quran ownership and reading ability further highlights the distinction between possessing resources and being able to use them. Religious learning consequently requires attention to indivi-

dual skills and social relationships, while self-assessment should remain distinct from objective religious literacy.

A multidimensional approach thus provides a productive description of local religious life. Historical and theoretical discussions help interpret the findings without establishing their causes. The study concerns one community and a specific period rather than contemporary Azerbaijan as a whole. Within those limits, its systematically presented indicators offer a concrete starting point for further local research and methodologically comparable studies of change.

References

Casanova, J. (2006). Rethinking secularization: A global comparative perspective. *The Hedgehog Review, 8*(1–2), 7–22.

Erten, H. (2008). *Azerbaycan üniversite gençliğinde dini hayat: Bakü Devlet Üniversitesi örneği* [Religious life among university students in Azerbaijan: The case of Baku State University]. İdeal Usta Basım Yayın.

Faradov, T. (2001). Religiosity in post-Soviet Azerbaijan: A sociological survey. *ISIM Newsletter, 8*(1), 28.

Ganbarov, A. (2009). *Azerbaycan'ın Astara iline bağlı Lovayın köyünde sosyal ve dini hayat* [Social and religious life in Lovayın village, Astara district, Azerbaijan] [Unpublished master's thesis]. Selçuk Üniversitesi.

Ganbarov, A. (2016). *Azerbaycan'da din, siyaset ve laiklik* [Religion, politics, and secularism in Azerbaijan] [Doctoral dissertation, Marmara Üniversitesi]. Marmara Üniversitesi Kütüphanesi.
https://katalog.marmara.edu.tr/veriler/yordambt/cokluortam/3E/D3D0AB68-98DC-9A47-A89F-E1F16E20A23D.pdf

Günay, Ü. (1999). *Erzurum ve çevre köylerinde dini hayat* [Religious life in Erzurum and surrounding villages]. Emek Matbaacılık.

Günay, Ü. (2005). *Din sosyolojisi* [Sociology of religion] (6th ed.). İnsan Yayınları.

Hasanov, B. (2007). *Sovyet kuşağından Sovyet sonrası kuşağına Azerbaycan'da din* [Religion in Azerbaijan from the Soviet generation to the post-Soviet generation] [Doctoral dissertation, Marmara Üniversitesi]. Marmara Üniversitesi Kütüphanesi.
https://katalog.marmara.edu.tr/veriler/yordambt/cokluortam/1E/T0056285.pdf

Huber, S., & Huber, O. W. (2012). The centrality of religiosity scale (CRS). *Religions, 3*(3), 710–724. https://doi.org/10.3390/rel3030710

Köktaş, M. E. (1993). *Türkiye'de dinî hayat: İzmir örneği* [Religious life in Turkey: The case of İzmir]. İşaret Yayınları.

Kotecha, H. (2006). *Islamic and ethnic identities in Azerbaijan: Emerging trends and tensions*. OSCE Office in Baku.
https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/b/c/23809.pdf

Qənbərov, A. (2019). *Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: Dünyəviliyin nəzəri və hüquqi əsasları* [State–religion relations in Azerbaijan: The theoretical and legal foundations of secularism]. Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.

Taştan, A. (2003). Azerbaycan'da sosyo-kültürel değişme, din ve dinsel canlanma [Sociocultural change, religion, and religious revival in Azerbaijan]. *Bilig*, (25), 1–39. https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilig/article/268040

Wach, J. (1995). *Din sosyolojisi* [Sociology of religion] (Ü. Günay, Trans.). Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Wolf, E. R. (2000). *Köylüler* [Peasants] (A. Sönmez, Trans.). İmge Kitabevi.

Yunusov, A. (2004). *Azərbaycanda İslam* [Islam in Azerbaijan] (M. Mütəllimov, Trans.). Zaman.

Caucasus Journal of Humanities and Social Sciences

Qafqaz Hümanitar və Sosial Elmlər Jurnalı

p-ISSN: 3135-9981 e-ISSN: 3135-999X

November 2026; volume: 1; issue: 1; serial: 1 Noyabr 2026; cild: 1; say: 1; nömrə: 1

İŞGÜZAR KOMMUNİKASİYA MÜHİTİNDƏ ÖZÜNÜTƏQDİMATİN LİNQVİSTİK VƏ ETİK ƏSASLARİ

https://doi.org/10.69043/1kj3b356

Aidə ABDULLAYEVA

fil.f.d. dos. Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
Assoc. Prof. Azerbaijan State Academy of Fine Arts

Baku | Azerbaijan
aida.sff@mail.ru
https://orcid.org/0009-0005-2884-4242

Research article **Araşdırma əqaləsi**

Date of Submission: 29.09.2026
Date of Acceptance: 20.10.2026
Date of Publication: 20.11.2026
Plagiarism Checks: Yes
Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.
Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Müraciət tarixi: 29.09.2026
Qəbul tarixi: 20.10.2026
Nəşr tarixi: 20.11.2026
Plagiat yoxlaması: Bəli
Maraqların toqquşması: Bildirilməyib.

Etik bəyan: Bu çalışmanın ərsəyə gəlməsi prosesində elmi və etik prinsiplərə riayət olunduğu və istifadə olunan bütün mənbələrin ədəbiyyat bölməsində göstərildiyi müəllif (lər) tərəfindən bəyan olunmuşdur.

Müəllif hüquqları: Müəlliflər jurnalımızda dərc olunan məqalələrinin müəlliflik hüquqlarına CC-BY-NC 4.0. lisenziyası əsasında sahibdirlər.

Citation/İstinad: Abdullayeva, A. (2026). İşgüzar kommunikasiya mühitində özünütəqdimatın linqvistik və etik əsasları. *Caucasus Journal of Humanities and Social Sciences*, 1(1), 71-82. https://doi.org/10.69043/1kj3b356

İşgüzar kommunikasiya mühitində özünütəqdimatın linqvistik və etik əsasları

Xülasə: Müasir işgüzar münasibətlər sistemində insanın peşəkar fəaliyyəti yalnız onun bilik və bacarıqları ilə deyil, özünü müxtəlif kommunikativ situasiyalarda təqdim etmək qabiliyyəti ilə də səciyyələnir. İşgüzar ünsiyyət zamanı fərdin nitqi, davranışı, xarici görünüşü, ünsiyyət tərzi və qarşı tərəfə münasibəti onun haqqında müəyyən təsəvvürün yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan özünütəqdimat şəxsiyyətin kommunikativ mühitdə məqsədyönlü şəkildə təqdim olunması, peşəkar və sosial keyfiyyətlərinin qarşı tərəfə çatdırılması prosesi kimi xarakterizə edilə bilər. Özünütəqdimatın mühüm komponentlərindən biri verbal davranışdır. Şəxsin söz seçimi, müraciət formaları, nitqin məntiqi ardıcıllığı, intonasiya, danışıq tempi, nəzakət ifadələri və situasiyaya uyğun kommunikativ strategiyalardan istifadə etməsi onun işgüzar obrazının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Məqalədə işgüzar kommunikasiya şəraitində özünütəqdimatın mahiyyəti, verbal və qeyri-verbal komponentləri, nitq etiketi ilə əlaqəsi, müsbət kommunikativ obrazın yaradılmasında dil vasitələrinin rolu araşdırılır. Eyni zamanda vizit kartından istifadə, müraciət formalarının seçilməsi, salamlaşma və tanışlıq qaydaları, geyim və davranışın kommunikativ əhəmiyyəti, tərəfdaşla əlaqənin qurulması və danışıqlar zamanı istifadə edilən kommunikativ strategiyalar təhlil olunur. Araşdırma göstərir ki, effektiv özünütəqdimat yalnız xarici görünüş və nitq texnikası ilə məhdudlaşmır; burada kommunikativ məqsəd, etik normalar, situativ uyğunluq, qarşılıqlı hörmət və peşəkar davranış vahid sistem daxilində çıxış edir. Özünütəqdimatın linqvistik əsası ilk növbədə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına riayət olunması ilə bağlıdır. Fonetik, leksik, qrammatik və üslubi normaların gözlənilməsi şəxsin nitqinin düzgünlüyünü və anlaşıqlılığını təmin edir. Nitq mədəniyyəti yalnız sözlərin düzgün tələffüzü və cümlələrin qrammatik baxımdan düzgün qurulması demək deyil; burada fikrin dəqiq, məntiqli, yığcam, məqsədəuyğun və etik formada ifadə olunması da mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: işgüzar kommunikasiya, özünütəqdimat, nitq mədəniyyəti, verbal kommunikasiya, qeyri-verbal kommunikasiya, nitq etiketi, kommunikativ strategiya, peşəkar imic.

Linguistic and ethical foundations of self-presentation in the business communication environment

Abstract: In the modern system of business relations, an individual's professional activity is characterized not only by their knowledge and skills but also by their ability to present themselves in various communicative situations. In business communication, an individual's speech, behavior, appearance, communication style, and attitude toward others contribute to the formation of a certain perception of that

person. From this perspective, self-presentation can be characterized as the purposeful presentation of an individual within a communicative environment and the process of conveying their professional and social qualities to others. One of the important components of self-presentation is verbal behavior. An individual's choice of words, forms of address, logical coherence of speech, intonation, speaking pace, expressions of politeness, and use of communicative strategies appropriate to the situation have a significant influence on the formation of their professional image. The article examines the essence of self-presentation in the context of business communication, its verbal and non-verbal components, its relationship with speech etiquette, and the role of linguistic means in creating a positive communicative image. At the same time, the use of business cards, the selection of appropriate forms of address, rules of greeting and introduction, the communicative significance of clothing and behavior, the establishment of contact with business partners, and communicative strategies employed during negotiations are analyzed. The research demonstrates that effective self-presentation is not limited to appearance and speech techniques; rather, communicative purpose, ethical norms, situational appropriateness, mutual respect, and professional conduct function as an integrated system. The linguistic foundation of self-presentation is primarily associated with adherence to the norms of the Azerbaijani literary language. Observance of phonetic, lexical, grammatical, and stylistic norms ensures the correctness and comprehensibility of an individual's speech. Speech culture does not merely mean the correct pronunciation of words and the grammatically accurate construction of sentences; it also involves expressing ideas accurately, logically, concisely, appropriately, and ethically.

Keywords: business communication, self-presentation, speech culture, verbal communication, non-verbal communication, speech etiquette, communicative strategy, professional image.

Giriş

İşgüzar kommunikasiya insanların peşə fəaliyyəti çərçivəsində informasiya mübadiləsini, qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsini və müəyyən məqsədlərin həyata keçirilməsini təmin edən mürəkkəb kommunikativ prosesdir. Bu prosesdə tərəflər yalnız məlumat ötürmür, eyni zamanda özlərinin sosial və peşəkar xüsusiyyətlərini də nümayiş etdirirlər. Buna görə də işgüzar münasibətlərin nəticəsi çox zaman söylənilən informasiyanın məzmunu ilə yanaşı, həmin informasiyanın hansı formada təqdim edilməsindən də asılı olur. Kommunikasiya iştirakçısının ilk görüş zamanı yaratdığı təəssürat onun sonrakı münasibətlərinə təsir göstərə bilər. İlk təəssürətin formalaşmasında nitqin məzmunu, danışıq tərzi, müraciət forması, səs tonu, davranış, üz ifadəsi və xarici görünüş kimi amillər qarşılıqlı şəkildə iştirak edir. Bu səbəbdən işgüzar kommunikasiya prosesində özünütəqdimat təsadüfi davranış deyil, müəyyən kommunikativ məqsədə istiqamətlənən proses kimi qiymətləndi-

rilməlidir. Özünütəqdimat anlayışı şəxsin özünü başqalarına müəyyən şəkildə təqdim etməsini ifadə edir. İşgüzar mühitdə bu proses daha sistemli xarakter daşıyır (Həsənov, 2003, s. 67). Çünki burada insanın şəxsi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun peşəkar mövqeyi, kommunikativ kompetensiyası və təmsil etdiyi təşkilat haqqında yaratdığı təsəvvür də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İşgüzar özünütəqdimatda sintaktik quruluş da kommunikativ məqsədə uyğun olmalıdır. Həddindən artıq uzun və çoxsaylı budaq cümlələrdən istifadə dinləyicinin informasiyanı qavramasını çətinləşdirə bilər.

İşgüzar kommunikasiya və özünütəqdimat anlayışı

İş mühitində insanın özünü təqdim etməsi yalnız adını, vəzifəsini və fəaliyyət sahəsini bildirməsi ilə məhdudlaşmır. Kommunikasiya iştirakçısının istifadə etdiyi dil vasitələri, fikirlərini ifadə etmə üsulu, qarşı tərəfi dinləmək bacarığı və situasiyaya münasib reaksiyası onun kommunikativ portretini formalaşdırır. Şəxsin kommunikativ portreti onun müxtəlif situasiyalarda nümayiş etdirdiyi nitq və davranış xüsusiyyətlərinin məcmusudur. Məsələn, tərəfdaşa müraciət zamanı uyğun titul və ya ad-soyad formasının seçilməsi, söhbətə nəzakətli ifadə ilə başlanması, qarşı tərəfin fikrinin bölünməməsi və cavabların aydın şəkildə verilməsi peşəkar kommunikasiya mədəniyyətinin göstəriciləridir. İşgüzar ünsiyyətdə özünütəqdimatın əsas məqsədi qarşı tərəfdə süni və şişirdilmiş obraz yaratmaq deyil (Həsənov, 2011, s. 32). Əksinə, şəxsin peşəkar keyfiyyətlərinin, kommunikativ hazırlığının və etibarlılığının təbii şəkildə nümayiş etdirilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu baxımdan özünütəqdimat kommunikativ davranışla nitq mədəniyyətinin kəsişməsində meydana çıxan hadisə kimi səciyyələndirilə bilər.

Şəxsin işgüzar mühitdə yaratdığı obrazın formalaşmasında verbal vasitələrin xüsusi rolu vardır. Danışıq zamanı seçilən sözlər, cümlələrin quruluşu, müraciət formaları və fikrin təqdim edilmə ardıcıllığı kommunikasiya iştirakçısının hazırlıq səviyyəsi haqqında təsəvvür yaradır. Aydın və məntiqli nitq qarşı tərəfin informasiyanı düzgün qəbul etməsinə şərait yaradır. Əksinə, fikirlərin nizamsız ifadə olunması, sözlərin qeyri-dəqiq seçilməsi, həddindən artıq danışmaq və ya kommunikativ situasiyaya uyğun olmayan ifadələrdən istifadə etmək ünsiyyətin səmərəliliyini azalda bilər. İşgüzar nitqdə sadəlik və dəqiqlik mühüm prinsiplərdən hesab olunur. Peşəkar ünsiyyət iştirakçısı mürəkkəb fikirləri mümkün qədər anlaşıqlı şəkildə ifadə etməli, qarşı tərəfin bilik səviyyəsini və kommunikativ vəziyyəti nəzərə almalıdır. Nitqin həddindən artıq emosional və ya qeyri-rəsmi xarakter alması da müəyyən situasiyalarda kommunikativ məqsədə mane ola bilər. Bununla yanaşı, effektiv kommunikasiya yalnız danışmaq bacarığından ibarət deyil. Dinləmə bacarığı da özünütəqdimatın mühüm komponentidir (Yusifov, 2019, s. 48). Qarşı tərəfin fikrini diqqətlə dinləmək, onun sözünü kəsməmək və verilən məlumata uyğun cavab vermək ünsiyyət iştirakçısının qarşı tərəfə hörmət etdiyini göstərir.

Nitq etiketi və özünütəqdimat

İşgüzar kommunikasiya zamanı nitq etiketi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Salamlaşma, tanışlıq, müraciət, təşəkkür, üzrxahlıq, xahiş və vidalaşma formalarının situasiyaya uyğun seçilməsi ünsiyyətin sosial və etik çərçivəsini müəyyənləşdirir. Müraciət formasının düzgün seçilməsi xüsusilə vacibdir. Rəsmi münasibətlərdə şəxsin adı, soyadı, vəzifəsi və ya uyğun titul əsasında müraciət edilməsi kommunikativ məsafənin qorunmasına imkan verir. Qeyri-rəsmi ifadələrin rəsmi mühitdə həddindən artıq istifadəsi isə tərəflər arasındakı sosial münasibətlərin xarakterinə uyğun gəlməyə bilər. Şəxsin adının düzgün tələffüz edilməsi də kommunikativ baxımdan əhəmiyyətlidir. Həmsöhbətin adını düzgün və hörmətlə səsləndirmək ona fərdi münasibətin göstəricisi kimi qəbul olunur. Bu səbəbdən işgüzar görüşlərdə tanışlıq mərhələsi formal prosedur kimi deyil, gələcək əməkdaşlığın kommunikativ başlanğıcı kimi qiymətləndirilməlidir. İşgüzar münasibətlərdə vizit kartı şəxsin peşəkar identifikasiyasını təmin edən vasitələrdən biridir. Vizit kartında şəxsin adı, soyadı, vəzifəsi, təşkilatı və əlaqə vasitələri haqqında məlumat təqdim edilə bilər. Onun təqdim edilməsi zamanı müəyyən etik qaydalara riayət olunması qarşılıqlı hörmətin ifadəsidir. Vizit kartının qarşı tərəfdən alınması, üzərindəki məlumatların diqqətlə nəzərdən keçirilməsi və sonrakı söhbət zamanı həmin məlumatlardan düzgün istifadə edilməsi işgüzar ünsiyyətin səmərəliliyini artırır. Xüsusilə xarici tərəfdaşlarla münasibətlər zamanı adların və vəzifələrin düzgün tələffüz edilməsi kommunikativ anlaşmanın mühüm şərtlərindən biridir. Nadir Abdullayev nitq mədəniyyətinə dair tələbləri izah edərkən mədəni nitqin formalaşmasında düzgünlük, ifadəlilik və etik normaların əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir; müəllif nəzakətli danışmağı savadlı və mədəni insanın mühüm keyfiyyətlərindən biri hesab edir (Abdullayev, 2014, s. 98).

İşgüzar mühitdə özünü təqdim edən şəxsin nitqi, ilk növbədə, aydın və konkret olmalıdır. Qarşı tərəfin şəxs haqqında əsas məlumatları qısa müddətdə qavraması üçün təqdimat zamanı artıq sözlərdən, mənasız təkrarlardan, həddindən artıq mürəkkəb konstruksiyalardan və situasiyaya uyğun olmayan ifadələrdən istifadə edilməməlidir. Məsələn, işgüzar görüş zamanı "Mən müxtəlif sahələrdə müəyyən işlər görmüşəm və bu istiqamətdə kifayət qədər təcrübəm var" kimi ümumi ifadə əvəzinə "Azərbaycan dili üzrə ali təhsil müəssisəsində pedaqoji fəaliyyət göstərirəm və elmi-tədqiqat istiqamətində də çalışıram" formasında konkret ifadə daha informativdir. Burada məqsəd şəxsin özünü şişirdilmiş formada təqdim etməsi deyil, peşəkar fəaliyyətini aydın və dəqiq şəkildə ifadə etməsidir.

Özünütəqdimat zamanı leksik seçim xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İşgüzar kommunikasiya qeyri-rəsmi, məişət və emosional danışıqdan fərqli olaraq daha ölçülü və standartlaşdırılmış dil vasitələrinə üstünlük verir. "Salam, necəsiniz?", "Sizinlə tanış olduğuma şadam", "Vaxt ayırdığınız üçün təşəkkür edirəm", "Məsələ ilə bağlı fikrinizi öyrənmək istərdim", "Təklifinizi nəzərə alacağam" kimi ifadələr kommu-

nikativ münasibətin nəzakətli və işgüzar xarakterini müəyyənləşdirir. Bu cür ifadələr nitq etiketi vahidləri kimi ünsiyyət iştirakçıları arasında sosial məsafənin və qarşılıqlı hörmətin qorunmasına xidmət edir. Əksinə, həddindən artıq qısa, əlaqəsiz və yarımçıq cümlələr şəxsin fikrini sistemli ifadə edə bilmədiyi təəssüratını yarada bilər. Buna görə də işgüzar nitqdə sadə və mürəkkəb cümlələr arasında optimal nisbət qorunmalı, fikir məntiqi ardıcıllıqla qurulmalıdır. Şəxs əvvəlcə özünü təqdim etməli, sonra fəaliyyət sahəsini, zəruri olduqda isə konkret məqsədini bildirməlidir. Belə struktur qarşı tərəfin təqdim olunan informasiyanı asanlıqla qavramasına imkan yaradır.

Nitq etiketinin düzgün seçilməsi xüsusilə status fərqinin mövcud olduğu işgüzar münasibətlərdə əhəmiyyətlidir. Rəhbər–əməkdaş, müəllim–tələbə, işəgötürən–namizəd, dövlət qurumu–vətəndaş, həmkar–həmkar münasibətlərinin hər birində müraciət forması eyni ola bilməz. "Siz" formasının istifadəsi, vəzifə və statusa uyğun müraciət, salamlaşma və sağollaşma formalarının düzgün seçilməsi, qarşı tərəfin sözünü kəsməmək və ona münasibətdə hörmətli ifadələrdən istifadə etmək işgüzar etiketin əsas komponentlərindəndir. Nadir Abdullayevin fikirlərində də nitqin etik normaları ilə düzgün və mədəni danışıq arasında sıx əlaqə göstərilir (Abdullayev, 2014, s. 56).

Özünütəqdimatda üslubi uyğunluq da mühüm prinsipdir. Rəsmi görüşdə məişət danışıq üslubuna aid ifadələrin, həddindən artıq emosional sözlərin və jarqonların işlədilməsi kommunikativ situasiyanın tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edə bilər. Eyni zamanda, bütün işgüzar situasiyalarda həddindən artıq rəsmi və stereotip ifadələrdən istifadə də ünsiyyətin təbiiliyini zəiflədə bilər. Buna görə də işgüzar nitqdə rəsmiliklə təbiilik, dəqiqliklə ifadəlilik, yığcamlıqla informasiya zənginliyi arasında tarazlıq yaradılmalıdır. Fikrət Şiriyevin nitq mədəniyyəti və ritorikaya dair tədqiqatında da mədəni və işgüzar nitq, nitq normaları, şifahi ünsiyyət ustalığı və mübahisə qaydaları kimi məsələlərin qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır (Şiriyev, 2014, s. 64).

İşgüzar özünütəqdimatın mühüm komponentlərindən biri də şəxsin öz peşəkar keyfiyyətlərini təqdim etmə üsuludur. Burada əsas problem özünüreklam ilə özünü təqdimetmə arasındakı sərhədin qorunmasıdır. Şəxs öz nailiyyətlərini gizlətməməli, lakin onları qarşı tərəfdə mənfi təəssürat yarada biləcək formada şişirtməməlidir. "Mən bu sahədə ən yaxşı mütəxəssisəm", "Mənim kimi bu işi heç kim bacarmır" tipli ifadələr obyektiv informasiyadan daha çox özünüqiymətləndirmə xarakteri daşıyır. Bunun əvəzinə "Bu istiqamətdə bir neçə il təcrübəm var", "Layihənin həyata keçirilməsində iştirak etmişəm", "Bu sahədə bir sıra elmi və praktik nəticələr əldə etmişəm" kimi ifadələr konkret faktı ön plana çıxarır. Belə təqdimat həm linqvistik, həm də etik baxımdan daha münasibdir.

Etik baxımdan özünütəqdimatın əsas prinsiplərindən biri həqiqilikdir. Şəxsin təhsil, iş təcrübəsi, vəzifəsi, elmi fəaliyyəti və digər peşəkar göstəriciləri haqqında

verdiyi məlumatlar həqiqətə uyğun olmalıdır. İşgüzar münasibətlərdə etibarın formalaşması uzunmüddətli proses olduğundan yanlış və ya şişirdilmiş məlumatın sonradan müəyyənləşməsi şəxsin peşəkar nüfuzuna mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də özünütəqdimatın etik əsası dürüstlük, məsuliyyət və qarşı tərəfə hörmət prinsiplərinə əsaslanmalıdır.

Etik özünütəqdimatın digər mühüm şərti qarşı tərəfin şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmaqdır. İnsan özünü təqdim edərkən digər şəxsləri kiçiltməklə və ya onların fəaliyyətini mənfi qiymətləndirməklə öz üstünlüyünü göstərməyə çalışmamalıdır. "Mən əvvəlki iş yerimdə hamıdan daha bacarıqlı idim", "Digərləri bu məsələdən baş çıxarmırdı" kimi ifadələr şəxsin özünü yüksək qiymətləndirmək cəhdindən daha çox kommunikativ etikasının zəifliyini göstərə bilər. Peşəkar özünütəqdimatın məqsədi başqasını aşağı salmaq deyil, şəxsin öz kompetensiyasını obyektiv şəkildə göstərməkdir.

İşgüzar kommunikasiya mühitində dinləmə mədəniyyəti də özünütəqdimatın ayrılmaz hissəsidir. İlk baxışda özünütəqdimat yalnız danışmaqla əlaqəli proses kimi görünə bilər. Halbuki insanın qarşı tərəfi dinləməsi, suallara diqqətlə cavab verməsi, müsahibin sözünü kəsməməsi və verilən informasiyaya uyğun reaksiya göstərməsi onun kommunikativ mədəniyyəti haqqında mühüm təsəvvür yaradır. Bu səbəbdən uğurlu özünütəqdimat monoloq xarakterli deyil, dialoji kommunikasiya prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Nadir Məmmədlinin işgüzar və akademik kommunikasiya üzrə dərsliyində işgüzar söhbət, danışıqlar, görüş, telefon danışığı, müzakirə və digər kommunikativ janrların öyrənilməsi ilə yanaşı, özünü təqdimetmə bacarığına da diqqət yetirilir (Məmmədli, 2021, s. 75).

Özünütəqdimat zamanı suallara cavabvermə bacarığı ayrıca əhəmiyyət daşıyır. İşgüzar görüşdə qarşı tərəfin verdiyi sualı tam dinləmədən cavablandırmaq, suala aid olmayan məlumatlar vermək, mövzudan yayınmaq və ya qeyri-müəyyən ifadələr işlətmək kommunikativ effektivliyi azaldır. Sualın məzmununu düzgün müəyyənləşdirmək, zəruri olduqda dəqiqləşdirici sual vermək və cavabı konkret faktlarla əsaslandırmaq peşəkar ünsiyyətin əsas göstəricilərindəndir. Bu prosesdə "düşünürəm ki", "mənim təcrübəmə əsasən", "mövcud məlumatlara görə", "bu məsələ ilə bağlı dəqiq məlumatı əlavə olaraq təqdim edə bilərəm" kimi ifadələr informasiyanın dərəcəsini və mənbəyini düzgün göstərməyə imkan verir.

İşgüzar özünütəqdimat yalnız şifahi nitqlə məhdudlaşmır. Elektron poçt, rəsmi məktub, müraciət, CV, motivasiya məktubu, elmi təqdimat və sosial-professional platformalarda yazılan məlumatlar da şəxsin özünü təqdimetmə vasitələridir. Yazılı kommunikasiyada dil normasının pozulması, durğu işarələrinin düzgün işlədilməməsi, qeyri-rəsmi ixtisarlar, həddindən artıq emosional ifadələr və yazı üslubunun situasiyaya uyğun seçilməməsi peşəkar imicə təsir edə bilər. Çinarə Qəhrəmanovanın 2025-ci ildə dərc olunmuş tədqiqatında Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya sahəsində terminoloji qeyri-dəqiqlik, yazı

mədəniyyəti, rəsmi yazışmalarda üslub pozuntuları və elektron kommunikasiya etikası kimi məsələlər problem istiqamətləri kimi nəzərdən keçirilir (Qəhrəmanova, 2025, s. 91).

Elektron özünütəqdimatda mövzu sətrinin düzgün seçilməsi, müraciətin uyğun formada yazılması, əsas fikrin ilk abzaslarda aydın ifadə olunması və məktubun nəzakətli yekunlaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, "Salam, sənə bir məsələ ilə bağlı yazıram" formasında qeyri-rəsmi müraciət yaxın münasibətlər üçün uyğun ola bilər, lakin rəsmi işgüzar yazışmada "Hörmətli professor…", "Hörmətli cənab…" və ya "Hörmətli xanım…" kimi müraciət formalarından istifadə daha məqsədəuyğundur. Məktubun sonunda "Əvvəlcədən təşəkkür edirəm", "Əməkdaşlığınıza görə minnətdaram", "Hörmətlə" kimi etik və standart ifadələrin işlədilməsi kommunikativ münasibətin xarakterini müəyyənləşdirir.

İşgüzar kommunikasiya mühitində qeyri-verbal vasitələr də özünütəqdimat prosesinə ciddi təsir göstərir. Baxış, üz ifadəsi, bədən duruşu, əl hərəkətləri, danışıq tempi, səs tonu və şəxslərarası məsafə qarşı tərəfdə müəyyən təəssürat formalaşdırır. Buna görə də şəxs düzgün sözlər seçməklə yanaşı, həmin sözlərin qeyri-verbal davranışla ziddiyyət təşkil etməməsinə diqqət yetirməlidir. Məsələn, "Sizi dinləyirəm" deyən şəxsin eyni zamanda telefonla məşğul olması verbal və qeyri-verbal siqnallar arasında uyğunsuzluq yaradır. Bu cür uyğunsuzluq kommunikativ etibarı zəiflədə bilər.

İşgüzar özünütəqdimatın etik komponentlərindən biri də kommunikativ məsafənin qorunmasıdır. Hər bir insanın şəxsi sərhədləri, fərdi xüsusiyyətləri və sosial statusu nəzərə alınmalıdır. Qarşı tərəfin şəxsi həyatı haqqında icazəsiz suallar vermək, onun xarici görünüşünü müzakirə etmək, şəxsi məlumatlarını digər insanlarla paylaşmaq və ya işgüzar mühitdə həddindən artıq səmimi davranmaq etik baxımdan məqsədəuyğun deyil. İşgüzar ünsiyyət şəxsi münasibətlərin müəyyən elementlərini özündə ehtiva edə bilsə də, onun əsasını peşəkar məqsəd və qarşılıqlı hörmət təşkil edir.

Azərbaycan kommunikasiya mədəniyyətində müraciət formalarının seçimi də xüsusi sosial-linqvistik əhəmiyyət daşıyır. "Xanım", "cənab", "müəllim", "professor", "doktor", "cənab direktor", "hörmətli həmkar" kimi formalar müxtəlif kommunikativ situasiyalarda şəxsin statusunu və qarşı tərəfə münasibətini ifadə edə bilər. Lakin müraciət formalarının mexaniki şəkildə deyil, konkret situasiyaya uyğun seçilməsi vacibdir. İşgüzar ünsiyyətin etikası yalnız formal sözlərin işlədilməsi deyil, həmin sözlərin kommunikativ məqsədə uyğun və səmimi şəkildə istifadə edilməsidir.

Özünütəqdimatın linqvistik və etik əsasları bir-birindən ayrı təsəvvür edilməməlidir. Düzgün dil etik davranışı avtomatik şəkildə təmin etmədiyi kimi, nəzakətli davranış da dil normalarına əməl olunmadıqda tam kommunikativ effekt

yarada bilməz. Məsələn, şəxs qarşı tərəfə nəzakətlə müraciət etsə də, fikrini qrammatik və məntiqi baxımdan qeyri-dəqiq ifadə edirsə, onun kommunikativ fəaliyyəti tam səmərəli olmayacaq. Eyni şəkildə, dil baxımından düzgün danışan şəxsin qarşı tərəfin sözünü kəsməsi və ya onu dinləməməsi də işgüzar kommunikasiya baxımından problem yaradır (Hüseynov, 2010, s. 89). Buna görə də işgüzar özünütəqdimat dil və etikanın vəhdətinə əsaslanmalıdır.

Bu baxımdan Azərbaycan nitq mədəniyyətinin müasir inkişafında linqvostilistik normaların xüsusi rolu vardır. Nizami Cəfərov, Samirə Mərdanova və Aysel Qəriblinin birgə hazırladıqları "Azərbaycan nitq mədəniyyəti" əsərində Azərbaycan nitq mədəniyyətinin tarixi inkişafı, linqvostilistik prinsipləri və müasir ədəbi dilin mədəni səviyyəsi ilə bağlı məsələlər sistemli şəkildə təqdim edilir (Cəfərov, Mərdanova, Qəribli, 2018, s. 38). Bu yanaşmadan çıxış etdikdə işgüzar mühitdə özünütəqdimatın da ədəbi dil normaları, üslubi uyğunluq və kommunikativ məqsədəuyğunluq prinsipləri əsasında qurulmasının vacibliyi aydın görünür.

İşgüzar kommunikasiya şəraitində özünütəqdimat həm də sosial identikliyin ifadə formasıdır. İnsan öz peşəsi, elmi fəaliyyəti, vəzifəsi, maraq dairəsi və kommunikativ davranışı vasitəsilə müəyyən sosial-peşəkar obraz yaradır. Bu obrazın formalaşmasında dil xüsusi rol oynayır. Şəxsin söz seçimi, cümlə quruluşu, müraciət formaları, terminlərdən istifadə səviyyəsi, nitq tempi və fikri əsaslandırmaq bacarığı onun kommunikativ kompetensiyasının göstəricisinə çevrilir (Hüseynov, 2010, s. 105). Buna görə də peşəkar mühitdə özünütəqdimatın inkişaf etdirilməsi yalnız kommunikasiya texnikasının deyil, həm də dil mədəniyyətinin davamlı şəkildə təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Xüsusilə akademik və elmi mühitdə özünütəqdimat daha yüksək dəqiqlik və obyektivlik tələb edir. Elmi konfransda çıxış edən tədqiqatçı özünü təqdim edərkən elmi dərəcəsini, fəaliyyət göstərdiyi müəssisəni, tədqiqat istiqamətini və çıxışının mövzusunu aydın ifadə etməlidir. Burada emosional və subyektiv ifadələrdən daha çox elmi terminologiyaya, məntiqi ardıcıllığa və faktlara əsaslanan nitqə üstünlük verilir. İşgüzar və akademik kommunikasiyanın qarşılıqlı əlaqəsi də məhz bu məqamda üzə çıxır. Nadir Məmmədlinin dərsliyində işgüzar kommunikasiya ilə yanaşı, akademik kommunikasiya məsələlərinin də sistemli şəkildə təqdim edilməsi bu iki sahənin müasir peşəkar fəaliyyət üçün qarşılıqlı əhəmiyyətini göstərir (Məmmədli, 2021, s. 94).

Beləliklə, işgüzar kommunikasiya mühitində özünütəqdimat çoxkomponentli kommunikativ proses kimi qiymətləndirilə bilər. Bu prosesdə dilin düzgünlüyü, dəqiqliyi, aydınlığı, yığcamlığı və üslubi uyğunluğu linqvistik əsasları, hörmət, dürüstlük, məsuliyyət, nəzakət, qarşı tərəfin hüquq və şəxsi sərhədlərinə münasibət isə etik əsasları formalaşdırır. Effektiv özünütəqdimat şəxsin özünü süni şəkildə üstün göstərməsinə deyil, peşəkar keyfiyyətlərini obyektiv, anlaşıqlı və məqsədəuyğun formada ifadə etməsinə əsaslanır (Yusifov, 2019, s. 75). Bu baxımdan özü-

nütəqdimatın uğuru yalnız danışılan sözlərin məzmunu ilə deyil, həmin sözlərin hansı şəraitdə, hansı məqsədlə, hansı üslubda və hansı etik münasibət çərçivəsində işlədilməsi ilə müəyyənləşir.

Müasir işgüzar münasibətlərdə kommunikativ kompetensiyanın əhəmiyyətinin artması Azərbaycan dilində peşəkar ünsiyyətin dil və etik normalarının daha sistemli şəkildə öyrənilməsini zəruri edir. Xüsusilə rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin genişlənməsi şəraitində insanın özünü yalnız üzbəüz deyil, elektron məktub, onlayn görüş, videokonfrans, sosial-professional platformalar və digər rəqəmsal mühitlərdə də təqdim etməsi bu məsələyə yeni tələblər yaradır. Bu səbəbdən müasir mütəxəssis üçün yüksək səviyyəli özünütəqdimat bacarığı Azərbaycan ədəbi dilinin normalarını bilməklə yanaşı, müxtəlif kommunikativ situasiyalarda etik və üslubi baxımdan düzgün davranmaq qabiliyyətini də nəzərdə tutur. Çinarə Qəhrəmanovanın araşdırmasında elektron kommunikasiya etikası və yazı mədəniyyətinin işgüzar kommunikasiya üçün aktual məsələlər sırasında göstərilməsi də bu tendensiyanın Azərbaycan dilində peşəkar ünsiyyət üçün əhəmiyyətini təsdiqləyir (Qəhrəmanova, 2025, 48).

Nəticə etibarilə, işgüzar kommunikasiya mühitində özünütəqdimatın linqvistik və etik əsaslarının vəhdəti peşəkar ünsiyyətin keyfiyyətini müəyyən edən mühüm amillərdən biridir. Şəxsin özünü necə təqdim etməsi onun yalnız şəxsi üslubunu deyil, eyni zamanda dilə, qarşı tərəfə və peşəkar münasibətlərə yanaşmasını nümayiş etdirir. Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına riayət etmək, fikri dəqiq və yığcam ifadə etmək, uyğun müraciət formalarından istifadə etmək, dinləmə və cavabvermə mədəniyyətini qorumaq, qeyri-verbal davranışa diqqət yetirmək, şəxsi və peşəkar məlumatları dürüst təqdim etmək işgüzar özünütəqdimatın əsas prinsipləridir (Cəfərov, 2009, s. 76). Beləliklə, linqvistik düzgünlük və etik məsuliyyət bir-birini tamamlayan iki əsas komponent kimi çıxış edir və onların vəhdəti peşəkar şəxsiyyətin kommunikativ təqdimatını daha ardıcıl, etibarlı və səmərəli edir.

Qeyri-verbal vasitələrin özünütəqdimatda rolu

Özünütəqdimatın formalaşmasında verbal vasitələrlə yanaşı, qeyri-verbal elementlər də mühüm rol oynayır. Üz ifadəsi, göz təması, jestlər, bədən duruşu, əl sıxma forması, danışıq zamanı fiziki məsafənin qorunması və səsin intonasiyası qarşı tərəfin kommunikasiya iştirakçısı haqqında ilkin təsəvvürünə təsir göstərə bilər. Məsələn, həmsöhbətlə göz təmasının tamamilə qarşısının alınması qeyri-müəyyənlik və ya maraqsızlıq kimi qəbul edilə bilər. Eyni zamanda həddindən artıq sərt baxış və ya intensiv jestlər də kommunikativ komfortu poza bilər. Buna görə qeyri-verbal davranışın əsas prinsipi onun konkret situasiyaya uyğunlaşdırılmasıdır. Təbəssüm, nəzakətli baxış, uyğun əl hərəkətləri və sakit bədən dili işgüzar münasibətlərdə kommunikativ rahatlığın yaranmasına kömək edə bilər. Lakin bu vasitələr süni xarakter daşımamalıdır. Təbii və situasiyaya uyğun davranış daha effektiv kommunikativ nəticə yaradır.İşgüzar mühitdə xarici görünüş də özünütəqdima-

tın elementlərindən biri hesab olunur (Əliyev, 2001, s. 134). Geyimin seçimi fəaliyyət sahəsinə, tədbirin xarakterinə, təşkilati mühitə və auditoriyanın xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Peşəkar görünüşün əsas göstəriciləri səliqə, təmizlik, uyğunluq və ölçülülükdür. Xarici görünüş şəxsin peşəkar bacarıqlarını əvəz edən amil deyil, həmin bacarıqların təqdim olunduğu ümumi kommunikativ mühitin tərkib hissəsidir. Bu səbəbdən işgüzar münasibətlərdə xarici görünüşlə peşəkarlıq arasında balansın qorunması vacibdir. İşgüzar münasibətlərdə özünütəqdimat yalnız ilk görüş mərhələsi ilə məhdudlaşmır. Danışıqların aparılması, mübahisəli məsələlərin müzakirəsi və razılaşmaların əldə olunması zamanı da kommunikativ davranışın xarakteri şəxsin və təmsil etdiyi qurumun obrazına təsir göstərir.Danışıqlar zamanı tərəflərin məqsədlərinin nəzərə alınması, qarşılıqlı maraqların müəyyənləşdirilməsi və mümkün kompromislərin araşdırılması konstruktiv kommunikasiya üçün əlverişli şərait yaradır (Məmmədli, 2020, s. 121). Bu prosesdə qarşı tərəfin mövqeyini tamamilə rədd etmək əvəzinə, ortaq maraqların müəyyənləşdirilməsi daha məhsuldar kommunikativ yanaşma hesab olunur. Məsələn, "Məsələyə başqa tərəfdən yanaşaq", "Bu məsələdə ortaq maraqlarımızı müəyyənləşdirə bilərik", "Təklifinizin bu hissəsini nəzərə almaq mümkündür" kimi ifadələr dialoqun konstruktiv istiqamətdə davam etdirilməsinə şərait yaradır. Belə ifadələr qarşı tərəfin mövqeyini tam qəbul etmək anlamına gəlmir; onlar müzakirənin qarşılıqlı anlaşma əsasında davam etdirilməsinə imkan verən kommunikativ vasitələrdir. Əksinə, qarşı tərəfi daim təzyiq altında saxlamaq, ardıcıl və aqressiv suallarla danışıq iştirakçısını cavab verməyə məcbur etmək, onun sözünü kəsmək və mövqeyini kiçiltmək işgüzar münasibətlərdə kommunikativ gərginliyin artmasına səbəb ola bilər.

Nəticə

Beləliklə, işgüzar kommunikasiya şəraitində özünütəqdimat çoxkomponentli kommunikativ hadisədir. Onun formalaşmasında nitq mədəniyyəti, dil vasitələrinin məqsədəuyğun seçilməsi, nitq etiketi, qeyri-verbal davranış, xarici görünüş və kommunikativ strategiyalar qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir. Effektiv özünütəqdimat şəxsin özünü süni şəkildə olduğundan fərqli göstərməsini deyil, mövcud peşəkar və şəxsi keyfiyyətlərini kommunikativ baxımdan düzgün təqdim etməsini nəzərdə tutur. Aydın nitq, düzgün müraciət forması, diqqətli dinləmə, situasiyaya uyğun davranış və qarşılıqlı hörmət işgüzar münasibətlərin davamlılığına müsbət təsir göstərən əsas amillərdəndir. Müasir işgüzar mühitdə kommunikativ kompetensiyanın əhəmiyyətinin artması özünütəqdimat məsələsinin də aktuallığını yüksəldir. Peşəkar fəaliyyətin müxtəlif sahələrində çalışan şəxslərin yalnız öz ixtisaslarını deyil, həmin ixtisası kommunikasiya vasitəsilə təqdim etmək bacarıqlarını da inkişaf etdirmələri zəruridir. Bu baxımdan özünütəqdimat nitq mədəniyyəti, kommunikativ etika və peşəkar davranışın birləşdiyi mühüm kommunikativ bacarıq kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

Abdullayev, N. (2014). *Nitq mədəniyyətinin əsasları*. ADPU nəşriyyatı.

Cəfərov, N., Mərdanova, S., & Qəribli, A. (2018). *Azərbaycan nitq mədəniyyəti*. Şərq-Qərb.

Cəfərov, V. (2009). *Diplomatik etiket və nitq mədəniyyəti*.

Eminli, B. İ., & Paşayeva, G. B. (2021). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya*. SDU-nun nəşri.

Əliyev, K. (2001). *Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları*.

Hacıyeva, İ. (2011). *Nitq mədəniyyəti: Qeyri-filoloji fakültələr üçün*.

Həsənov, H. (2003). *Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları*. Elm.

Hüseynov, S. (2010). *Nitq mədəniyyəti*. Yazıçı.

Məmmədli, N. (2020). *Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti*.

Məmmədli, N. (2021). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya*. Elm və təhsil.

Şiriyev, F. (2014). *Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika*.

Yusifov, M. (2019). *Nitq mədəniyyəti*.

Caucasus Journal of Humanities and Social Sciences

Qafqaz Hümanitar və Sosial Elmlər Jurnalı

p-ISSN: 3135-9981 e-ISSN: 3135-999X

November 2026; volume: 1; issue: 1; serial: 1 Noyabr 2026; cild: 1; say: 1; nömrə: 1

ÇOXMƏNALILIĞIN YARANMA MEXANİZMLƏRİ VƏ DİLİN SEMANTİK İNKİŞAFINDA ROLU

https://doi.org/10.69043/3bzf5719

Fidan YUSİFOVA

Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti
Azerbaijan State Pedagogical University

Baku | Azerbaijan
yusifovaf@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3906-9844

Research article **Araşdırma əqaləsi**

Date of Submission: 29.09.2026
Date of Acceptance: 29.10.2026
Date of Publication: 20.11.2026
Plagiarism Checks: Yes
Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.
Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Müraciət tarixi: 29.09.2026
Qəbul tarixi: 29.10.2026
Nəşr tarixi: 20.11.2026
Plagiat yoxlaması: Bəli
Maraqların toqquşması: Bildirilməyib.

Etik bəyan: Bu çalışmanın ərsəyə gəlməsi prosesində elmi və etik prinsiplərə riayət olunduğu və istifadə olunan bütün mənbələrin ədəbiyyat bölməsində göstərildiyi müəllif (lər) tərəfindən bəyan olunmuşdur.

Müəllif hüquqları: Müəlliflər jurnalımızda dərc olunan məqalələrinin müəlliflik hüquqlarına CC-BY-NC 4.0. lisenziyası əsasında sahibdirlər.

Citation/İstinad: Yusifova, F. (2026). Çoxmənalılığın yaranma mexanizmləri və dilin semantik inkişafında rolu. *Caucasus Journal of Humanities and Social Sciences*, 1(1), 83-92. https://doi.org/10.69043/3bzf5719

Çoxmənalılığın yaranma mexanizmləri və dilin semantik inkişafında rolu

Xülasə: Məqalədə leksik sistemin mühüm kateqoriyalarından biri olan çoxmənalılığın yaranması, foralaşması, inkişaf mexanizmləri və dilin semantik sistemində rolu kompleks şəkildə araşdırılır. Çoxmənalılıq bir sözün semantik quruluşunda bir-biri ilə müəyyən məna əlaqəsi olan bir neçə leksik-semantik variantın formalaşması kimi səciyyələndirilir. Bu hadisə dilin yalnız lüğət tərkibinin zənginləşməsinə deyil, həm də mövcud dil vahidlərinin yeni nominativ və kommunikativ ehtiyaclara uyğun şəkildə funksional imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Tədqiqatın əsas məqsədi çoxmənalılığın meydana gəlməsini şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirmək, onun yaranma mexanizmlərini sistemləşdirmək və semantik inkişaf prosesindəki rolunu elmi-nəzəri baxımdan əsaslandırmaqdır. Araşdırmada söz mənasının dəyişməsinə və yeni mənaların formalaşmasına təsir göstərən ictimai, tarixi, mədəni, məntiqi və dilxarici amillər nəzərdən keçirilir. Çoxmənalılığın yaranmasında məcazlaşma, metonimiyalaşma, məna genişlənməsi, məna daralması, funksional yaxınlıq, əşya və hadisələr arasındakı oxşarlıq, assosiativ əlaqələr və insan təfəkkürünün ümumiləşdirici xüsusiyyətlərinin mühüm rol oynadığı müəyyənləşdirilir. Sözün ilkin nominativ mənasının müxtəlif kontekstlərdə yeni məna çalarları qazanması və zaman keçdikcə həmin mənaların leksik-semantik variant kimi sabitləşməsi çoxmənalılığın formalaşmasının əsas mexanizmlərindən biri kimi izah edilir. Bu baxımdan çoxmənalılıq dilin statik deyil, daim dəyişən və inkişaf edən semantik sisteminin göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Məqalədə çoxmənalılığın sinxronik və diaxronik aspektləri də müqayisəli şəkildə şərh olunur. Tədqiqatın metodoloji əsasını sistemli yanaşma, təsviri, müqayisəli, semantik və kontekstual təhlil metodları təşkil edir. Məqalədə çoxmənalılıq dilin leksik-semantik sisteminin mühüm hadisəsi kimi nəzərdən keçirilir, sözlərin məna strukturunda baş verən dəyişikliklər və yeni leksik-semantik variantların formalaşması elmi-nəzəri baxımdan təhlil olunur. Təsviri metod vasitəsilə çoxmənalı sözlərin əsas və törəmə mənaları, onların semantik xüsusiyyətləri və qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: çoxmənalılıq, polisemiya, semantik inkişaf, leksik məna, məcazlaşma.

Mechanisms of polysemy formation and its role in the semantic development of language

Abstract: The article comprehensively examines the emergence, formation, development mechanisms, and role of polysemy, one of the important categories of the lexical system, in the semantic system of language. Polysemy is characterized as the formation of several lexical-semantic variants within the semantic structure of a word that are interconnected through certain semantic relations. This phenomenon not only

contributes to the enrichment of the vocabulary of a language but also enables the functional potential of existing linguistic units to expand in accordance with new nominative and communicative needs. The main purpose of the study is to identify the factors underlying the emergence of polysemy, systematize its formation mechanisms, and substantiate its role in the process of semantic development from a theoretical and scholarly perspective.The study considers social, historical, cultural, logical, and extralinguistic factors that influence changes in word meaning and the formation of new meanings. It determines that metaphorization, metonymization, semantic broadening, semantic narrowing, functional proximity, similarity between objects and phenomena, associative relations, and the generalizing characteristics of human cognition play an important role in the emergence of polysemy. The acquisition of new shades of meaning by the primary nominative meaning of a word in different contexts and the subsequent stabilization of these meanings as lexical-semantic variants over time are explained as one of the principal mechanisms in the formation of polysemy. From this perspective, polysemy is regarded as an indicator of the dynamic and continuously developing nature of the semantic system of language rather than as a static phenomenon. The article also provides a comparative analysis of the synchronic and diachronic aspects of polysemy. From a synchronic perspective, the system of meanings possessed by a word at a particular point in time, the semantic relations among these meanings, and their interpretation by contemporary language users are taken into consideration.

Keywords: polysemy, semantic development, lexical meaning, metaphorization, semantic structure.

Giriş

Dil daim dəyişən və inkişaf edən mürəkkəb ictimai hadisədir. Bu inkişaf prosesində dilin bütün səviyyələrində müəyyən yeniliklər meydana çıxır və xüsusilə leksik-semantik sistemdə baş verən dəyişikliklər diqqəti cəlb edir. Sözün yalnız fonetik tərkibi və qrammatik xüsusiyyətləri deyil, onun ifadə etdiyi məna da tarixi prosesin təsiri ilə yenilənir. Bu baxımdan çoxmənalılıq dilin semantik inkişafını əks etdirən əsas hadisələrdən biri hesab edilə bilər. İnsanların ictimai fəaliyyətinin genişlənməsi, yeni əşyaların, hadisələrin və anlayışların meydana çıxması dil qarşısında yeni nominasiya ehtiyacları yaradır (Abdullayev, 1985, s. 34). Lakin hər yeni anlayış üçün ayrıca söz yaratmaq dilin lüğət sisteminin həddindən artıq yüklənməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də dil mövcud leksik vahidlərin semantik imkanlarından istifadə edir. Artıq mövcud olan söz müxtəlif əlaqələr və oxşarlıqlar əsasında yeni anlayışların ifadəsində iştirak etməyə başlayır. Beləliklə, bir sözün semantik yükü genişlənir və onun çoxmənalı xüsusiyyəti formalaşır. Çoxmənalılığın yaranması təsadüfi və ani proses deyil. Sözün yeni məna qazanması müəyyən tarixi, sosial və məntiqi əsaslara söykənir. Əşya və hadisələr arasında mövcud olan oxşarlıq, yaxınlıq, funksional əlaqə

və ümumi xüsusiyyətlər bir sözün başqa bir anlayışı ifadə etməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan polisemiya dilin nominativ imkanlarının genişlənməsində mühüm rol oynayır.

Çoxmənalılığın mahiyyəti və yaranma xüsusiyyətləri

Çoxmənalılıq eyni leksik vahidin bir-biri ilə semantik baxımdan əlaqəli olan bir neçə məna ifadə etməsi ilə səciyyələnir. Burada əsas məsələ müxtəlif mənaların yalnız eyni fonetik formaya malik olması deyil, onların vahid semantik mərkəz ətrafında əlaqələnməsidir. Başqa sözlə, çoxmənalı sözün mənaları arasında müəyyən məntiqi və semantik bağlılıq mövcud olur.Sözün çoxmənalı xarakter qazanması onun ilkin mənasının dəyişməsi və ya tamamilə itməsi demək deyil. Əksər hallarda əvvəlki məna öz funksiyasını qoruyur, yeni mənalar isə həmin semantik baza əsasında meydana çıxır. Bu səbəbdən çoxmənalı sözün semantik quruluşunda əsas və törəmə mənalar arasında qarşılıqlı əlaqə müşahidə olunur. Çoxmənalılığın formalaşmasında insan təfəkküründün ümumiləşdirici xüsusiyyəti mühüm əhəmiyyət daşıyır. İnsan ətraf aləmdəki obyekt və hadisələri ayrı-ayrılıqda deyil, onların ümumi və oxşar xüsusiyyətləri əsasında da dərk edir (Kərimova, 2020, s. 72). Müəyyən əlamətin müxtəlif obyektlərdə müşahidə olunması həmin obyektlərin eyni sözlə adlandırılmasına şərait yarada bilər. Beləliklə, bir leksik vahidin semantik tutumu genişlənir (Abdullayev, 2013, s. 45). Çoxmənalılığın yaranmasında dilin qənaət prinsipi də mühüm rol oynayır. Dil sistemi sonsuz sayda yeni söz yaratmaq əvəzinə mövcud vahidlərin semantik imkanlarından istifadə etməklə yeni anlayışları ifadə edir. Bu xüsusiyyət dilin həm iqtisadi, həm də kommunikativ baxımdan səmərəli fəaliyyət göstərməsinə imkan verir. Sözün mənası dəyişməz və sabit kateqoriya deyil. Cəmiyyətin inkişafı ilə birlikdə insanların dünyagörüşü, sosial münasibətləri, məişəti, istehsal fəaliyyəti və mədəni təsəvvürləri də dəyişir. Bu dəyişikliklər dilin semantik sistemində öz əksini tapır. Nəticədə əvvəlki dövrlərdə yalnız bir anlayışı bildirən söz sonrakı mərhələlərdə yeni məna qazanaraq çoxmənalı vahidə çevrilə bilər. Bu baxımdan çoxmənalılıq tarixi inkişafın nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Sözün müasir semantik quruluşu onun əvvəlki inkişaf mərhələləri ilə sıx bağlıdır. Müəyyən dövrdə yaranmış yeni məna zaman keçdikcə sabitləşə və sözün semantik strukturunun ayrılmaz hissəsinə çevrilə bilər. Dilin lüğət tərkibində baş verən dəyişikliklər yalnız yeni sözlərin meydana gəlməsi ilə məhdudlaşmır. Mövcud sözlərin mənaca yenilənməsi də leksik sistemin inkişafının mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu səbəbdən dilin tarixi öyrənilərkən sözlərin yalnız formal xüsusiyyətləri deyil, onların müxtəlif dövrlərdə ifadə etdikləri mənalar da nəzərə alınmalıdır. İctimai həyatın dəyişməsi sözlərin yeni məna qazanmasına mühüm təsir göstərir. Elm, texnologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyət və sosial münasibətlərdə yaranan yeniliklər yeni anlayışların ifadəsini tələb edir. Dil bu ehtiyacı mövcud sözlərin semantik imkanlarını genişləndirməklə də qarşılayır. İnsan təfəkküründün assosiativ xüsusiyyəti də burada

mühüm rol oynayır. İnsanlar müxtəlif obyekt və hadisələri onların oxşar və fərqli cəhətləri əsasında müqayisə edir. Bu müqayisə nəticəsində bir anlayışı bildirən söz başqa anlayışın ifadəsində işlənə bilər. Bundan başqa, dilin qənaət prinsipi də çoxmənalılığın inkişafını şərtləndirir. Mövcud sözün yeni məna qazanması bəzi hallarda yeni söz yaratmaq ehtiyacını aradan qaldırır. Beləliklə, dil həm struktur baxımından, həm də kommunikativ baxımdan daha qənaətli şəkildə fəaliyyət göstərir. Ferdinand de Sössür dilin işarələr sistemi kimi fəaliyyət göstərdiyini vurğulayaraq sözün mənasının yalnız onun maddi formasından deyil, dil sistemindəki digər vahidlərlə münasibətindən yarandığını göstərmişdir. Bu baxımdan çoxmənalılıq sözün mənasının dil sistemi daxilində dəyişkən və əlaqəli xarakter daşıdığını nümayiş etdirir.Leonard Blumfild dilin struktur xüsusiyyətlərini ön plana çəkərək söz mənasının onun işlənmə mühiti və kontekstdəki funksiyası ilə əlaqəsini əsaslandırmışdır. Bu yanaşma çoxmənalı sözlərdə yeni mənaların yaranmasında kontekstin və nitq şəraitinin rolunu izah etməyə imkan verir. Cefri Liç isə leksik mənanın struktur və funksional xüsusiyyətlərini araşdıraraq söz mənasının kontekst, istifadə və assosiativ əlaqələr əsasında genişlənə bildiyini göstərmişdir. Bu baxımdan metaforik və metonimik köçürmələr çoxmənalılığın yaranmasının əsas mexanizmləri sırasında mühüm yer tutur.

Çoxmənalılığın yaranmasında məcazlaşmanın rolu

Məcazlaşma çoxmənalılığın formalaşmasının mühüm mexanizmlərindən biridir. Məcazlaşma zamanı sözün ilkin mənası ilə yeni məna arasında müəyyən oxşarlıq, yaxınlıq və ya funksional əlaqə meydana çıxır. Bu əlaqə nəticəsində söz öz ilkin semantik çərçivəsindən kənara çıxaraq yeni anlayışın ifadəsində işlənməyə başlayır.Məcazi mənanın formalaşması əşya və hadisələrin müxtəlif xüsusiyyətlərinin insan təfəkküründə müqayisə edilməsi ilə bağlıdır. Forma, rəng, ölçü, funksiya, mövqe, hərəkət və digər xüsusiyyətlər belə semantik köçürmənin əsasında dayana bilər. İlkin mərhələdə kontekstual xarakter daşıyan məna zaman keçdikcə ümumiləşərək dil sistemində sabitləşə bilər.Beləliklə, məcazlaşma nəticəsində meydana çıxan yeni məna artıq yalnız fərdi nitq istifadəsi ilə məhdudlaşmır və ümumi dil vahidinə çevrilir. Bu proses çoxmənalı sözlərin semantik strukturunun genişlənməsinə səbəb olur. Çoxmənalılığın yaranmasını yalnız bir amillə izah etmək mümkün deyil. Bu prosesdə həm məntiqi, həm də dil amilləri qarşılıqlı şəkildə iştirak edir (Cəfərov, 2007, s. 89). Məntiqi amil müxtəlif anlayışlar arasında ümumi və oxşar xüsusiyyətlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Dil amili isə həmin oxşarlığın konkret leksik vahid vasitəsilə ifadə olunması ilə bağlıdır. Obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələr müxtəlif münasibətlər sistemində mövcuddur (Qasımlı, 2025, s. 198). Onların arasında forma, funksiya, məkan, zaman, səbəb-nəticə və digər əlaqələr yarana bilər. İnsan təfəkkürü bu əlaqələri müəyyənləşdirərək müxtəlif anlayışları bir semantik məkan daxilində birləşdirir. Dil isə həmin əlaqələrin ifadəsi üçün mövcud sözlərin imkanlarından

istifadə edir.Nəticədə bir sözün semantik strukturu genişlənir və yeni məna variantları meydana gəlir. Bu prosesdə sözün işlənmə tezliyi, ünsiyyətdəki fəallığı, başqa sözlərlə əlaqəyə girmək imkanları və dil sistemindəki funksional mövqeyi də mühüm rol oynayır.Çoxmənalı sözün bütün mənaları eyni dərəcədə müstəqil xarakter daşımır. Bəzi mənalar geniş söz qrupları ilə əlaqəyə girərək müxtəlif kontekstlərdə sərbəst şəkildə işlənə bilir. Digər mənaların isə işlənmə dairəsi daha məhdud olur və onlar yalnız müəyyən söz birləşmələri və ya ifadələr daxilində özünü göstərir (Həsənov, 2001, s. 73). Bu baxımdan leksik mənalar müstəqil və qeyri-müstəqil xüsusiyyətlərə görə fərqləndirilə bilər. Sözün əsas nominativ mənası, adətən, daha geniş işlənmə imkanına malik olur. Məcazlaşma nəticəsində yaranmış bəzi mənalar isə müəyyən kontekst və birləşmələrlə məhdudlaşa bilər.Xüsusilə frazeoloji birləşmələrdə sözün semantik xüsusiyyətləri dəyişir. Belə hallarda sözün ifadə etdiyi məna onun sərbəst işlənmə zamanı daşıdığı mənadan fərqli xüsusiyyət qazanır. Bu səbəbdən çoxmənalılığın araşdırılması zamanı sözün yalnız lüğəvi mənasını deyil, onun müxtəlif kontekstlərdəki funksional xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq zəruridir. Metaforik köçürmə zamanı adətən forma, rəng, ölçü, hərəkət, xarici görünüş və digər xüsusiyyətlər əsas götürülür. İnsan müəyyən obyektin xüsusiyyətini başqa obyektə aid etməklə yeni məna yaradır. Başlanğıcda fərdi və kontekstual xarakter daşıyan belə istifadə zaman keçdikcə ümumiləşə və dilin sabit leksik-semantik sisteminə daxil ola bilər. Metonimik köçürmə isə obyekt və hadisələr arasında yaxınlıq münasibətinə əsaslanır. Məkan, zaman, səbəb, nəticə, müəllif və əsər, material və məhsul kimi münasibətlər yeni mənaların formalaşmasına şərait yarada bilər. Beləliklə, məcazlaşma və digər semantik köçürmələr sözlərin semantik strukturunun genişlənməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində çoxmənalı leksik vahidlərin formalaşması dilin tarixi inkişaf prosesi ilə sıx bağlıdır. Bu prosesdə xalqın milli-mədəni dünyagörüşü, sosial həyatı və müxtəlif tarixi dövrlərdə meydana gələn ictimai dəyişikliklər mühüm rol oynamışdır. Türk dillərinin qədim yazılı və leksik materiallarının təhlili də sözlərin ilkin semantik məzmunundan yeni mənaların inkişaf etdiyini və bu mənalar arasında tarixi-semantik bağlılığın uzun müddət qorunduğunu göstərir. Sözün semantik quruluşunda baş verən dəyişikliklər dilin tarixi inkişafı, ictimai münasibətlərin yenilənməsi və insanların dünyanı qavrama xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Dilin inkişafı zamanı müəyyən sözlər yalnız mövcud anlayışların ifadəsi ilə məhdudlaşmır, yeni predmet, hadisə və münasibətlərin adlandırılmasında da istifadə olunur. Bu zaman sözün əvvəlki mənası ilə yeni yaranan məna arasında müəyyən əlaqə qorunub saxlanılır və həmin əlaqə yeni semantik variantın formalaşması üçün əsas yaradır. Başlanğıc mərhələdə yalnız müəyyən nitq şəraitində və konkret kontekstdə müşahidə olunan məna sonrakı mərhələlərdə daha geniş istifadə dairəsinə daxil ola bilər. İstifadə tezliyinin artması və müxtəlif kommunikativ mühitlərdə yayılması həmin mənanın dil daşıyıcıları tərəfindən qəbul edilməsinə və semantik sistemdə sabitləşməsinə gətirib çıxarır.Sözün yeni məna qazanması ilə onun semantik imkanları genişlənir və eyni leksik vahid müxtəlif məzmunların ifadəsində iştirak etməyə

başlayır. Bu proses xüsusilə cəmiyyətin sosial və mədəni həyatında mühüm dəyişikliklərin baş verdiyi dövrlərdə daha aydın müşahidə olunur. Yeni fəaliyyət sahələrinin yaranması, elmi və texnoloji inkişaf, mədəni əlaqələrin genişlənməsi və ictimai münasibətlərin dəyişməsi mövcud sözlərin yeni anlayışların ifadəsinə cəlb edilməsinə şərait yaradır. Beləliklə, dil öz daxili resurslarından istifadə etməklə yeni kommunikativ tələbatlara uyğunlaşır. Çoxmənalılığın yaranması və inkişafı sözlərin müxtəlif kontekstlərdə yeni məna çalarları qazanması ilə sıx bağlıdır. Bu prosesdə məcazlaşma, assosiativ əlaqələr və məna dəyişmələri mühüm rol oynayır. Stephen Ullmannın semantika sahəsindəki araşdırmaları məna dəyişmələrinin və semantik inkişafın nəzəri əsaslarının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir (Ullmann, 1957, s. 36). Dirk Geeraertsin leksik semantiyaya dair tədqiqatları isə söz mənasının strukturunu və leksik mənanın izahına müxtəlif nəzəri yanaşmaları sistemli şəkildə araşdırmağa imkan verir (Geeraerts, 2010, s. 4).

Çoxmənalılığa sinxronik və diaxronik yanaşma

Çoxmənalılığın öyrənilməsində sinxronik və diaxronik yanaşmalar bir-birini tamamlayır. Sinxronik yanaşma sözün müəyyən zaman mərhələsində malik olduğu mənalar sisteminin öyrənilməsinə əsaslanır. Bu baxımdan sözün müxtəlif mənaları arasında mövcud olan semantik əlaqələr müəyyən edilir və söz vahidinin ümumi məna strukturu təsvir olunur (Qurbanov, 2003, s. 56). Diaxronik yanaşmada isə əsas diqqət sözün mənalarının zaman ərzində necə yarandığına və dəyişdiyinə yönəldilir. Burada ilkin məna ilə sonrakı mənalar arasındakı tarixi əlaqə araşdırılır. Müəyyən dövrdə törəmə hesab edilən məna sonrakı mərhələdə geniş istifadə nəticəsində müstəqil semantik xüsusiyyət qazana bilər. Sinxronik və diaxronik yanaşmaların birlikdə tətbiqi çoxmənalı sözün semantik quruluşunu daha dolğun şəkildə izah etməyə imkan verir. Çünki sözün müasir mənalarının sistemini müəyyənləşdirməklə yanaşı, həmin mənaların hansı tarixi proseslər nəticəsində yarandığını da aydınlaşdırmaq mümkündür. Çoxmənalılıq müxtəlif dillərin leksik sistemlərində geniş yayılmış universal semantik hadisələrdən biridir (Məmmədli, 2022, s. 97). Azərbaycan və ingilis dillərində də bir çox sözlərin ilkin mənadan inkişaf edən əlavə mənalar qazandığı müşahidə olunur (Bayramov, 2010, s. 44). Hər iki dildə bu prosesdə məcazlaşma, semantik genişlənmə, funksional yaxınlıq və obyektlər arasındakı oxşarlıq mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, konkret çoxmənalı sözlərin semantik quruluşu hər bir dilin tarixi inkişafı, milli-mədəni xüsusiyyətləri və dil sistemi ilə bağlı olaraq fərqlənə bilər. Eyni anlayış müxtəlif dillərdə müxtəlif semantik modellərlə ifadə oluna bilər (Kərimova, 2021, s. 34). Buna görə də dillərarası müqayisə zamanı yalnız sözlərin zahiri uyğunluğuna deyil, onların hər bir dildə yaratdığı məna əlaqələrinə diqqət yetirilməlidir. Azərbaycan dilində çoxmənalılığın qədim dil qatlarından etibarən formalaşdığı və dilin tarixi inkişaf mərhələlərində yeni semantik xüsusiyyətlərlə zənginləşdiyi qeyd edilir. Türk dillərinin tarixi materialları da sözlərin ilkin və törəmə mənaları

arasında əlaqələrin qədim dövrlərdən mövcud olduğunu göstərir. Lakin ayrı-ayrı leksik vahidlərin məna baxımından inkişafı bütün dillərdə eyni istiqamətdə getmir. Bu proses hər bir dilin tarixi inkişaf yolu, milli-mədəni xüsusiyyətləri və daxili struktur sistemi ilə şərtlənir. Eyni məfhum müxtəlif dillərdə fərqli semantik vasitələr və modellər əsasında ifadə edilə bilər. Bu baxımdan dillərin müqayisəli tədqiqi zamanı yalnız sözlər arasındakı formal və zahiri uyğunluqların müəyyənləşdirilməsi kifayət etmir; onların semantik əlaqələri, məna çalarları və müxtəlif nitq situasiyalarında işlənmə xüsusiyyətləri də kompleks şəkildə araşdırılmalıdır. Çoxmənalılıq sözün semantik quruluşunda müxtəlif məna komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında meydana gələn mürəkkəb dil hadisəsidir. Sözün semantik tutumu onun yalnız ilkin mənası ilə müəyyənləşmir, müxtəlif tarixi mərhələlərdə qazandığı əlavə mənalarla da zənginləşir. Ayrı-ayrı mənaların formalaşması təsadüfi xarakter daşımır və onların arasında müəyyən məntiqi-semantik bağlılıq müşahidə olunur. Sözün yeni məna əldə etməsi əksər hallarda onun əvvəlki mənası ilə əlaqənin qorunması əsasında baş verir. İlkin məna ilə sonradan yaranan mənalar arasında semantik keçid mərhələlərinin mövcudluğu çoxmənalılığı omonimiyadan fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Bu baxımdan çoxmənalı sözlərin semantik quruluşunun müəyyənləşdirilməsi onların mənaları arasındakı əlaqələrin araşdırılmasını tələb edir. Dil vahidlərinin semantik dəyişməsi uzunmüddətli tarixi prosesin nəticəsi kimi meydana çıxa bilər. Müəyyən sözün əvvəlcə yalnız məhdud kontekstdə işlənən əlavə mənası sonrakı mərhələdə geniş yayılaraq ümumişlək məna xüsusiyyəti qazana bilər. Belə semantik dəyişmələr nəticəsində sözün istifadə dairəsi genişlənir və onun kommunikativ imkanları artır. Müasir dilin leksik tərkibində işlənən çoxmənalı sözlərin bir qismi uzun tarixi inkişaf nəticəsində formalaşmışdır. Onların semantik quruluşunun araşdırılması dilin qədim və müasir mərhələləri arasında mövcud olan əlaqələri üzə çıxarmağa imkan verir. Tarixi leksik materialların müqayisəsi sözlərin mənaca necə dəyişdiyini və hansı istiqamətlərdə inkişaf etdiyini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Çoxmənalılıq həmçinin dilin ifadə vasitələrinin iqtisadi və səmərəli istifadəsini təmin edir. Eyni leksik vahidin müxtəlif anlayışları ifadə edə bilməsi yeni anlayışların adlandırılması üçün ayrıca dil vahidlərinin yaradılması zərurətini müəyyən hallarda azaldır. Bununla da dilin mövcud leksik ehtiyatından daha geniş şəkildə istifadə olunur. Çoxmənalılıq leksik semantikanın əsas problemlərindən biri olmaqla, sözün semantik strukturunda bir-biri ilə əlaqəli bir neçə mənanın mövcudluğu ilə səciyyələnir. Bu hadisənin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi söz mənasının strukturunun, məna komponentləri arasındakı əlaqələrin və semantik dəyişmə mexanizmlərinin araşdırılmasını tələb edir. Con Lyonsun semantika üzrə tədqiqatları dil vahidlərinin məna xüsusiyyətlərinin və semantik münasibətlərin nəzəri baxımdan öyrənilməsi üçün mühüm əsas yaradır (Lyons, 1977, s. 36). D. A. Cruse isə leksik semantika çərçivəsində söz mənalarının təşkili və leksik vahidlər arasındakı semantik əlaqələrin təhlilinə xüsusi diqqət yetirir (Cruse, 1986, s. 2).

Müxtəlif dillərdə çoxmənalılığın yaranma yolları arasında oxşar cəhətlər olsa da, semantik dəyişmələrin istiqaməti və nəticələri eyni olmaya bilər. Bu fərqlər dillərin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, mədəni mühiti və dil daşıyıcılarının dünyanı konseptuallaşdırma üsulları ilə əlaqələndirilir. Azərbaycan və ingilis dillərinin müqayisəsi bu baxımdan həm ümumi, həm də spesifik semantik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün əlverişli material təqdim edir. Çoxmənalılığın yaranmasında insanın ətraf aləmi qavrama və obyektlər arasında əlaqələr yaratma xüsusiyyəti xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İnsan şüurunda formalaşan müxtəlif assosiasiyalar dil vahidlərinin yeni anlayışların ifadəsinə cəlb edilməsinə şərait yaradır. Bu proses nəticəsində konkret anlayışı bildirən söz zaman keçdikcə mücərrəd və ya digər məzmunlu anlayışların ifadəsində də istifadə oluna bilər. Semantik dəyişmələr yalnız dilin daxili qanunları ilə məhdudlaşmır. İctimai həyatdakı yeniliklər, peşə və fəaliyyət sahələrinin inkişafı, mədəni əlaqələrin genişlənməsi və yeni bilik sahələrinin yaranması sözlərin məna strukturuna təsir göstərə bilir. Belə şəraitdə əvvəlki sözlər yeni məzmunların ifadəsi üçün yenidən funksionallaşır. Corc Lakoff və Mark Consonun konseptual metafora nəzəriyyəsi isə çoxmənalılığın yaranmasında metaforik düşüncənin rolunu ön plana çıxarır. Onların fikrincə, insan abstrakt anlayışları çox zaman konkret təcrübə və obrazlar vasitəsilə dərk edir. Bu proses dil vahidlərinin ilkin mənalarından törəyən yeni, məcazi mənaların formalaşmasına şərait yaradır.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, çoxmənalılıq dilin leksik-semantik sisteminin inkişafını təmin edən mühüm mexanizmlərdən biridir. Bu hadisə sözlərin yalnız yeni məna qazanması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda dilin nominativ, kommunikativ və ifadə imkanlarının genişlənməsinə xidmət edir. Çoxmənalı sözlərin formalaşması uzunmüddətli tarixi prosesin nəticəsidir. Sözün yeni məna qazanmasına cəmiyyətin sosial və mədəni inkişafı, insan fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri, obyekt və hadisələr arasındakı oxşarlıq, məntiqi əlaqələr, məcazlaşma və dilin daxili qanunauyğunluqları təsir göstərir. Çoxmənalılığın öyrənilməsi zamanı sözün ayrı-ayrı mənələrinin təsviri ilə kifayətlənmək olmaz. Həmin mənələrin bir-biri ilə əlaqəsi, semantik strukturda tutduğu mövqe və tarixi yaranma ardıcıllığı da nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan sinxronik və diaxronik yanaşmaların birgə tətbiqi mühüm metodoloji əhəmiyyət daşıyır. Nəticə etibarilə, çoxmənalılıq dilin dəyişkən və dinamik xarakterini nümayiş etdirən əsas leksik-semantik hadisələrdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Sözlərin yeni məna qazanması dilin tarixi inkişafının təbii nəticəsi olmaqla yanaşı, cəmiyyətin dəyişən kommunikativ ehtiyaclarına uyğunlaşmasının da göstəricisidir.

Ədəbiyyat

Abdullayev, Ə. (1985). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası*. Maarif.

Abdullayev, N. (2013). *Azərbaycan dilinin üslubiyyatı*. Elm və təhsil.

Bayramov, Ə. (2010). *Azərbaycan dilinin semasiologiyası*. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı.

Cəfərov, S. (2007). *Müasir Azərbaycan dili* (Hissə 2, 3-cü nəşr). Şərq-Qərb.

Cruse, D. A. (1986). *Lexical semantics*. Cambridge University Press.

Geeraerts, D. (2010). *Theories of lexical semantics*. Oxford University Press.

Həsənov, H. (2001). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası*. Nurlan.

Kərimova, Ş. (2020). Çoxmənalı sözlərin pragmatik xüsusiyyətləri. In *Hümanitar və ictimai elmlərin əsasları: I Respublika elmi konfransının materialları* (s. 72–74).

Kərimova, Ş. (2021). Tədris prosesində çoxmənalılığın kommunikativlik məsələləri. In *Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri: Elmi konfransın materialları* (s. 134–135).

Lyons, J. (1977). *Semantics* (Vols. 1–2). Cambridge University Press.

Məmmədli, N. (2022). *Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti* (Cild 2: Leksikologiya, leksikoqrafiya, leksik norma).

Qasımlı, L., & Pirməmmədova, A. (2025). Leksik semantika və məınanın kontekstdə şərhi. *Filologiya məsələləri*, (8), 198–200.

Qurbanov, A. (2003). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili* (Cild 1). Nurlan.

Ullmann, S. (1957). *The principles of semantics* (2nd ed.). Basil Blackwell.